

ZEF MIRDITA, Priština

POLITIČKE, SOCIJALNE I EKONOMSKE STRUKTURE ILIRSKIH PLEMENA U SVJETLOSTI PODATAKA ANTIČKIH AUTORA*

Već se na samom početku samo po sebi nameće pitanje opravdanosti, svrsishodnosti, a i mogućnosti bavljenja navedenom problematikom. Ako se, naime, i letimično baci pogled na naučnu literaturu, osobito na onu poslije drugog svjetskoga rata, koja se odnosi na navedenu problematiku, i pored velikih rezultata, ipak smatramo da je još uvijek potrebno baviti se navedenim problemima. Naime, koliko god se o njima raspravljalo, i to od vrsnih, kako domaćih tako i inostranih naučnika, bilo da je riječ o arheolozima i numizmatičarima bilo filolozima ili historičarima, ipak se još uvijek osjeća prisutnost hipoteza. Razlog tome jeste, s jedne strane, nedostatak dovoljnog i adekvatnog arheološkog materijala sa čitavog poznatog ilirskog područja, a s druge strane — fragmentarnost vremenski teško utvrđenih podataka djela antičkih autora. To bez sumnje utječe na način pristupanja i koncipiranja osnovnih problema političke, socijalne i ekonomske strukture ilirskih plemena. No, i pored toga, nastojat ćemo da u okviru mogućnosti koje nam pružaju dostupni pisani izvori antičkih autora, makar i djelomično, ukažemo na neke specifičnosti, a i zajedničke elemente fenomena navedenih struktura. I ukoliko bude neophodno, u nedostatku drugog materijala i radi jasnoće, koristit ćemo se i rezultatima drugih pomoćnih disciplina, i to arheologije, numizmatike i epigrafike.

Već je istaknuto da je glavni nedostatak pisanih djela antičkih autora njihova fragmentarnost, netočnost i fantastičnost u njihovim pričanjima. Ove su činjenice bili svjesni i sami grčki autori, kao što se može vidjeti iz riječi logografa Hekateja Milećanina iz VI st. pr. n.e., koji između ostaloga izričito kaže: „Hekatej Milećanin govori ovako: Ovo pišem kako mislim da je

* Pri prevodenju nekih grčkih tekstova konzultirao sam prijevode F. Papazoglu, R. Katičića i osobito „Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë, vëll. 1. Ilirët dhe Iliria të autorët antikë, Tiranë 1965“.

istina. Jer što Grci pričaju mnogo je smiješno, kako se meni čini”.¹ Osim toga, kada god oni govore onda to čine jedino u kontekstu makedonske, odnosno rimske politike. I upravo, gledano sa ovoga stanovišta, shvatljiva je i diskontinuiranost historije ilirskih plemena koju nam pružaju djela antičkih autora. K tome još djela antičkih autora koja govore o Ilirima u kontekstu makedonske politike vremenski su starija i, što je još značajnije, ona koriste starije izvore, za razliku od onih koja o njima govore u okviru događaja rimske politike, što su ne samo vremenski mlađi nego su i odraz dnevne politike. Drugim riječima, njih ne zanima daleka prošlost. Zar se onda treba iznenaditi što se kod nekih antičkih autora u neko određeno vrijeme ime nekog od ilirskih plemena ne spominje, ili se pak neko drugo javlja iznenada u određenom historijskom trenutku. Pored navedenih nedostataka treba istaći još i činjenicu da se ti autori pri nastojanju tumačenja prošlosti, ne samo svojih sunarodnika nego osobito barbara, koriste uglavnom mitovima i legendama. Dovoljno je tu kao primjer uzeti Apijana Aleksandrijskog i njegovo tumačenje genealogije ilirskih plemena.² Može se slobodno reći da je ta metoda objašnjavanja prošlosti bilo kojeg naroda ili plemena bila opća svojina svih pisaca bez obzira na to radi li se o grčkim ili rimskim. Jer, ne treba zaboraviti činjenicu da su oni prošlost svoju projicirali kroz prizmu svoga vremena ili, kako s pravom konstatira H. Kunov, „što su kasniji autori pisali o starorimskim agrarnim odnosima, to su sve fantastičniji zaključci izvedeni iz poljoprivrede njihovog sopstvenog vremena, zaključci koji daju sasvim nevernu sliku”.³ Pored fantastičnih zaključaka i mitološko-legendarnih elemenata, u djelima antičkih autora nailazimo i na niz kontradiktornih podataka. Ovo se osobito može uočiti kada je riječ o topografiji ilirskih plemena, čiji se geografski prostor nalazio u neposrednoj blizini grčkoga svijeta. Ovu nesigurnost možemo konstatirati čak i kod onih pisaca koji vremenski spadaju u Augustovo doba. Tako npr. Plinije Stariji,⁴ govoreći o plemenima salonitanskog konventa, samo ih nabroja, bez nastojanja da se geografski točno odrede. Ništa bolja situacija nije ni kod Strabona.⁵ On se zapravo ne drži niti alfabetskog reda, kao što je to uradio Plinije Stariji. Ilustrativan primjer te kontradiktornosti jasno se uočava u slučaju geografskog rasprostiranja Ardiejaca. O ovom pi-

¹ FHG II 332: „Hekatejos Milesios ode myn্থetai ta de grafo hos moi dokei alethea cinai hoi gar Hellenon logoi poloi te kai geloioi, hos emoi fainontai eisin“

² App. Ilyr. II: „Kai tode moi malista, polla mytheunton hetera pollon, areskei. Illyrio de paidas, Enhelea, kai Autariea, kai Dardanon, kai Maidon, kai Taulanta, kai Peraribon genesthai kai thygateras, Partho kai Daortho kai Dassaro, kai heteras. Hothen eisi Taulantioi te kai Perraiboi kai Enhelees, kai Autarieis kai Dardanoi, kai Parthenoi, kai Dassaretioi kai Darsoi“.

³ v. H. Kunov, *Opšta privredna istorija*, p. 41.

⁴ Plin. NH III 142—143: „Salona . . . Petunt in eam iura . . . Delmatae, Deuri, Ditiones, Maczaei, Sardeates. . . nunc soli prope noscuntur Cerauni, Duersi, Daesitiates, Docleatae, Deretini, Deremistae, Dindari, Glinditiones, Melcumani, Naresii, Scirtari, Siculotae, Vardaci“.

⁵ Strab. VII 5, 3: „Ethne d’esti ton Pannonion Breukoi kai Andizetioi kai Ditiones kai Perustai kai Mazaioi kai Daisitiatai, hon Baton hegemon, kai alla asemotera mikra, [ha] diateinei mehri Dalmatias, shedon de ti kai Ardiaion ionti pros noton.“

tanju je veoma mnogo raspravljano.⁶ Naime, nakon detaljne analize pisanih izvora koji govore o Ardiejcima u rasponu od IV do II st. pr. n.e., njihov boravak na priobalnom pojasu možemo pratiti sve do 135. god. pr. n.e., kada ih zbog pobune rimski konzul Servije Flak pomoću 1.000 pješaka i 500 konjanika uspjeva svladati i nasilno ih preseliti u unutrašnjost, daleko od mora. I podaci Plinija Starijega,⁷ koji govore da se Ardiejci nalaze u naronitanskom konventu, trebaju se shvatiti, vremenski, poslije ovoga razdoblja. Jer, kako njemu tako i njegovom izvoru Varronu, oni su poznati kao pret-hodni pljačkaši Italije.

Pored činjenice da se podaci antičkih autora ne smiju kronološki horizontalno koristiti, a niti shematski, i da osim toga treba imati u vidu da se sa vremenski različitim podacima mora računati i sa određenim geografskim pomjeranjima nekog plemena,⁸ mora se također uzeti u obzir da se imena kao što su Delmatae, Dardani, Autariati, Desidiati, Labeati, Ardiei i dr. trebaju shvatiti kao opća zajednička imena sa etno-političkim karakterom, unutar kojih su se nalazila još mnoga druga znana i neznana ilirska plemena.⁹

Dakako da se postojeće, makar i prividne kontradikcije na koje nailazimo u djelima antičkih autora, mogu rasvijetliti ukoliko arheološki materijal jedne zatvorene cjeline vremenski odgovara podacima antičkih autora, kao što je slučaj sa arheološkim materijalom Autarijata iz VI st. pr. n.e., odnosno V st. pr. n.e.¹⁰ Ali i pored toga ne treba izgubiti iz vida i mogućnost da određene forme materijalne kulture jednog zatvorenog etnogeografskog areala pređu na područje drugog plemena. A takvih slučajeva imamo na primjeru Autarijata željeznoga doba II—III Reinecke, odnosno Halstadt C-D. Takav fenomen je odraz jednog kulturnog jedinstva, kao što je slučaj sa Bosnom, jugozapadnom Srbijom, dijelovima Crne Gore i Sandžaka, obuhvatajući tu i sjevernu Albaniju sve do rijeke Mati.¹¹ No, na osnovu ovakve rasprostranjenosti spomenute materijalne kulture ipak se čitavo to područje ne može pripisati Autarijatima.

Jedino u svjetlosti naprijed rečenoga podaci antičkih autora mogu objasniti mnoge fenomene političkog, socijalnog i ekonomskog života ilirskih plemena.

Druga ozbiljna poteškoća koja otežava korišćenje podataka antičkih autora usko je povezana sa pitanjem pojma „ilir”. Naime, prema Pomponiju

⁶ Cfr. F. Papazoglu, ZFF VII-1, 1963, pp. 71—84; M. Zaninović, Godišnjak CBI, knj. IV/2, 1966, p. 72, bilj. 136. (Tu se nalazi i čitava ranija literatura o tom pitanju.)

⁷ Plin. NH III 142—144: „*Populatoresque quondam Italiae Vardaei non amplius quam XX decuriis*“.

⁸ Cfr. R. Katičić, Godišnjak, CIB XV/13, 1977, pp. 5—82.

⁹ Cfr. N. Vulić, Glas SKA CXIV/1925, p. 78 ss. Ipak nam se ne čini opravdanim, a niti uvjerljivim, mišljenje M. Zaninovića (Godišnjak, CIB IV/2, 1966, p. 72, bilj. 136) koji navedena imena smatra kao geografska, a nipošto plemenska. Isto tako je ranije mislio i M. Garašanin (*Istorija Crne Gore I*, p. 92, 110). Osobito je neprihvatljivo za Ardiejce, a i Dardance, koji su ipak politički organizirani, bez obzira na njihovu vanjsku formu.

¹⁰ Cfr. R. Gandeva, *Moralische und soziale Charakteristik*, p. 128.

¹¹ Cfr. M. Garašanin, Glas SANU CCLX/1, 1974, p. 20, bilj. 87.

Melli¹² i Pliniju Starijem¹³ koji, govoreći o naronitanskom konventu, između ostaloga spominje i „Illyrii proprieque dicti”. Još je svojevremeno M. Suić,¹⁴ pod utjecajem nekih starijih mišljenja, na osnovu analize „Periplu-a” Pseudo-Skilakova našao da pojam „ilir” nije obuhvatao u početku i plemena na sjeveru. No, i pored toga, kaže, taj pojam je čisto geografske prirode, kojim su Grci nazivali svoje susjede na sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka. Tek je u stvari u doba potpune rimske okupacije ovaj pojam obuhvatio sva plemena, čije im je obilježje bila zajednička etnokulturna osnova.

Drugi pak smatraju¹⁵ da se širenje ovog etnonima na čitavom sjeverozapadnom i centralnom balkanskom području mora pripisati ulozi političke historije. Premještanjem, naime, starog političkog centra, konkretno se ovdje radi o Bardhyljevom kraljevstvu, kasnije ardijejske države, prenosilo se to ime na sjeverna područja.

Ne ulazeći dublje u samu navedenu problematiku, pošto nam ona u ovom slučaju nije objekt razmatranja, ipak smatramo da je teško prihvatljiva jedna takva metoda uopćavanja. Smatramo, naime, da kako geografa Pomponia Mella tako ni Plinija Starijega nije toliko zanimala etnička problematika Ilira koliko njihovo političko i društveno ustrojstvo, a i geografsko rasprostriranje. Osim toga, samo se po sebi nameće pitanje točnog geografskog rasprostriranja tih „Illyrii proprie dicti” pod kojim se nazivom kriju sigurno i mnoga imena većeg broja ilirskih plemena, imajući u vidu činjenicu da antički autori nijesu puno marili za točno razmještanje tih ilirskih plemena.¹⁶ Nadalje, teško bi bilo primjeniti jedan takav etnonim na široko geografsko prostranstvo, tako da on obuhvati u sebi mnoštvo etnički veoma različitih plemena, a da on u sebi ne odražava jednu opću etnokulturnu i jezičnu zajedničku osnovu svih tih plemena. Dakako da se tu ne može poreći i politička uloga, ali ona, kako s pravom ističe i M. Garašanin,¹⁷ predstavlja samo jednu od komponenata u širenju ovog imena.

No i pored svih poteškoća koje se odnose na podatke antičkih autora, ipak su nam oni više nego potrebni, u prvome redu radi rekonstrukcije i poznavanja političke, socijalne i ekonomske historije, a i ostalih kulturnih i duhovnih fenomena ilirskih plemena.

A. POLITIČKE STRUKTURE

Već je istaknuto da se prve vijesti o Ilirima kod antičkih autora spominju sa događajima i njihovim odnosima s Makedoncima. No, kako je njihova

¹² Pomp. Mella II 3, 56: „... quos proprie Illyrios vocant...“

¹³ Plin. NH 142—144: „... eo namque tractu fuere Labeatae, Senedi, Rudini, Sasaici, Grabaei proprieque dicti Illyri...“

¹⁴ Cfr. M. Suić, Rad JAZU 306, 1955, p. 137—138.

¹⁵ Cfr. R. Katičić, *Živa Antika* XIV/1964, p. 177; F. Papazoglu, *Historija* XIV/1965, p. 162: „Le prestige du nom illyrien était tel, qu'il prévalut dans le nouveau royaume“, odnosno u: *Godišnjak*, CBI V/3, 1967, p. 135: „Prestiz ilirskog imena bio je takav da je ono prevladavalo u novoj ujedinjenoj kraljevini“.

¹⁶ V. bilj. 4.

¹⁷ Cfr. M. Garašanin, *Glas SANU* CCLX/1, 1974, p. 46.

opća karakteristika to što jedni druge prepisuju, njihovi se podaci vremenski teško mogu odrediti.

Zbog sve češće pojave pljačkaških naleta Ilira u Makedoniju i Delfe u VII i VI st. pr. n.e. oni postaju objekt interesiranja antičkih autora. Tako prve vijesti o njima nalazimo kod logografa, kada govore o Enhelejcima, a čija nam se djela na žalost nijesu sačuvala.¹⁸ O njima govori i Herodot.¹⁹ U drugoj polovici V st. pr. n.e., govoreći o građanskom ratu koji je 436. god. pr. n.e. izbio u Epidamnu, Tukidid spominje Taulančane, ilirski narod²⁰ i njihovo miješanje u te događaje. Nadalje on govori i o savezu Ilira sa Linkestidima koji je sklopljen 423. god. pr. n.e., a usmjeren protiv Makedonaca; tako ujedinjeni, oni pobjeđuju Perdiku, makedonskog kralja, i njegovog saveznika Brazidu, spartanskog vojskovođu.²¹

Uspon Makedonije i nastojanje njezinih kraljeva da prošire svoju vlast nad susjednim teritorijama nailaze na žilav otpor ilirskih plemena. Ali ti događaji su i razlog zašto se upravo u IV st. pr. n.e. podaci o Ilirima najviše množe.

Naime, Iliri, nakon što su 400/399. god. pr. n.e. uspjeli da zadrže osvajački nalet makedonskih kraljeva, sada sami preuzimaju inicijativu i od defanzive prelaze u ofanzivu. Prema Diodoru Sicilskom²² 393. god. pr. n.e. (u stvari se to dogodilo 383. god. pr. n.e.) Iliri protjeruju makedonskoga kralja Amintu III. U toj akciji njima je mnogo pomogla i borba za vlast koja je izbila nakon Arhelaja (413—399. god. pr. n.e.), tako da su razmirice trajale sve do Aminte III (382—370. god. pr. n.e.). U ovo doba je najmlađi sin Aminte III, Filip, kasnije poznat kao Filip II, uzet kao talac i predat Tebancima.²³ Neprekidni i teški ratovi Makedonaca sa Tračanima i Ilirima o kojima nam govori Justin²⁴ je i razdoblje intenzivnog aktiviranja Ilira u unutrašnjim razmiricama i odnosima makedonskog kraljevstva. Međutim, vladavina Aleksandra II (369—365. god. pr. n.e.) jeste vrijeme unutarnje konsolidacije u Makedoniji i mirnoga razdoblja na vanjskome planu. Naime, Makedonija i nadalje plaća Ilirima danak.²⁵ Ipak, stanje se nije poboljšalo ni za vladavine njegovih nasljednika, i to najprije Alora, a kasnije Perdike (oboju su došli nasilnim putem na vlast). Perdika je veoma teško bio poražen od strane Ilira.²⁶ Tek dolaskom Filipa II (359—336. pr. n.e.) situacija se mjenja u korist

¹⁸ Cfr. G. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, p. 12 ss.; R. Katičić, *Godišnjak*, CBI XV/13, 1977, p. 5 ss.

¹⁹ Herod. V 61; IX 43.

²⁰ Thucid. I 24, 26. O ovim događajima piše i Diod. XII 30, 2—5; 31, 2—3.

²¹ Thucid. IV 124—125.

²² Diod. XIV 92, 3; XV 19, 2; XVI 2, 1.

²³ Diod. XVI 2, 2.

²⁴ Iustin. VII 2, 6.

²⁵ Iustin. VII 5, 1.

²⁶ Diod. XVI 2, 4—6; Polyæn. IV 10, 1.

Makedonije. Nakon što je on 359. god. pr. n.e. sklopio mir sa Atinjanima,²⁷ počeo se spremati da se oslobodi ilirske more. U tom cilju on predlaže ilirskom kralju Bardhyliu mir, ali pod uvjetom da Iliri napuste sve gradove u Makedoniji. Kako na to Iliri nijesu pristali, Filip II 358. god. pr. n.e. zavojsiti na Ilire i pobjedi ih, nakon čega su oni bili primorani da napuste sva okupirana područja sve do Lihnidskog jezera.²⁸ Dapače Filip II nastavi osvajanja na tlu Ilira. Tako je još iste godine napao Dardance.²⁹ Iako nam izvori govore o neprestanim sukobima Ilira i Makedonaca, ipak Iliri nikada nijesu mogli više povratiti nadmoć iz vremena prije Filipa II.

Iz svega što je do sada rečeno jasno se vidi koje je područje Ilira objekt pažnje antičkih autora. Međutim, na osnovu tih podataka jasno se vidi da do Filipa II, kada se po prvi puta i spominje naziv „ilirski kralj”, Iliri nam se predstavljaju u plemenskoj organizaciji. Ovu nam konstataciju potvrđuju i ostaci arheološkog materijala, prvenstveno u Albaniji, kao gradina Gajtan kao plemenski centar,³⁰ odnosno u Trenu³¹ i na širokom prostranstvu centralnog i sjeverozapadnog područja Balkana; zatim sahranjivanje u tumulima u Kuči i Zi,³² Barč,³³ Mati,³⁴ Cinamaku³⁵ i drugdje na širem ilirskom prostoru, te osobito grobovi Trebeništa.³⁶ Podaci arheološkog materijala navedenih područja Ilire nam predstavljaju kao jedno društvo sa izdiferenciranim strukturama. Pored toga, jasno se vidi da područje najvećeg dijela Jadranske obale i unutrašnjosti Balkanskog poluotoka ostaje van domašaja pažnje antičkih autora.

O ovom području, iako općenito, govori se u djelu grčkoga geografa Skymnosa sa Hiosa (184/183. pr. n.e.), kome se pripisuje djelo „Periegesis”, čiji je nepoznati autor, čini se, živio krajem II st. pr. n.e., zbog čega se i zove Pseudo-Skymnos. Djelo je ovog nepoznatog autora nastalo 145/110. god. pr. n.e.³⁷ Autor je ovoga djela nedvojbeno koristio i izvore iz ranijih razdoblja (Hekateja, Efora, Timeja, Herodota, Eratostena i Theopompa). Pored toga,

²⁷ Diod. XVI 4, 2.

²⁸ Diod. XVI 4, 4—7; 8, 1.

²⁹ Iustin. VIII 6, 3.

³⁰ Cfr. S. Islami—H. Ceka, *Studia Albanica* I/1964, p. 98; S. Islami, *Iliria* II/1972, p. 9, bilj. 6; Isti: *Iliria* IV/1976, p. 74; M. Garašanin, *Praistorija na tlu SR Srbije*, I/1973, p. 361; II/1973, p. 525; Isti: *Istorija Crne Gore*, I/1967, p. 118—134; *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1966, p. 96, 124; A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb 1974, p. 218.

³¹ Cfr. M. Korkuti, *L'agglomeration préhistorique de Tren*, p. 341 ss.

³² Cfr. Zh. Andrea, *Buletini arkeologjik*, Tiranë 1969, p. 27—36.

³³ Cfr. Zh. Andrea, *Buletini arkeologjik*, Tiranë 1971, pp. 31—40.

³⁴ Cfr. S. Islami—H. Ceka, *Studia Albanica* I/1964, p. 101 ss.

³⁵ Cfr. B. Jubani, *Buletini arkeologjik*, Tiranë 1969, pp. 37—47; Isti: *Buletini arkeologjik*, Tiranë 1970/71, 41—57; Isti: *Traits communs dans les rites d'inhumation chez les Illyriens de la région de l'Albanie*, pp. 89—111. (Tu se nalazi čitava poznata literatura o navedenom problemu sa područja Albanije).

³⁶ Cfr. V. Lahtov, *Problem Trebeniške kulture*, Ohrid 1965; K. Kilian, *PZ*, 50 Bd. 1975, pp. 29—73; M. Garašanin, *Praistorija na tlu SR Srbije* I, p. 361 ss.; II, 471—472; 526—527; Isti: *Istorija Crne Gore* I, p. 80 ss.; *Kulturna istorija BiH*, pp. 91 ss.; 118 ss.; A. Stipčević, op. cit., p. 99.

³⁷ Cfr. *Lexikon der Antike* I/4, p. 198.

značajna je i činjenica što se u ovom djelu ne spominje nijedan događaj poslije IV st. pr. n.e. Nadalje je značajno što je u njemu obuhvaćena, pored primorske obale, i unutrašnjost Balkanskog poluotoka. U njegovoj „Periegezi” čitamo ovo: „Kažu da oko Jadranskog mora obitava veliko mnoštvo barbara / tako reći jedan milion i petstotinu tisuća stanovnika / / Poslije ovoga pruža se zemlja Ilirija, / sa mnoštvom naroda. Kažu da je veliko mnoštvo Ilira; od kojih neki obitavaju u unutrašnjost, / obrađujući zemlju, / a drugi na obali Jadranskog mora. / Neki se od njih pokoravaju vlasti bazileusa, / a neki monarsima; / a drugi pak pokoravaju se vlastitim zakonima.”³⁸

Iz svega ovoga što je do sada rečeno mogu se izlučiti dvije konstatacije, iako općenitog karaktera, i to: 1. — u svim se dosadašnjim navedenim podacima antičkih autora tek u IV st. pr. n.e. po prvi puta spominje kraljevska vladavina i 2. — ti su podaci s jedne strane uglavnom povezani sa povijesnim događajima Makedonije i s druge strane oni su, kao npr. oni Pseudo-Scymnosa, karaktera „loci communes”. Sve ovo jasno govori da se oni ne smiju uopćavati i da pri njihovom korišćenju treba biti veoma oprezan i kritičan. Da bi se što adekvatnije i bolje koristili, potrebno je da se oni upotrijebe kronološki, vertikalno i teritorijalno, horizontalno, dakako ako je to ikako moguće i u kombinaciji sa podacima arheološkog materijala.

I pored tih neminovnih poteškoća, skopčanih sa prirodom podataka antičkih autora koji govore o fenomenima i formama političke vlasti i njenih struktura kod Ilira, ipak je neophodno, i od velikog interesa, da se rasvijetle navedene političke strukture kod Ilira. No, i pored dosadašnjih istraživanja, osobito južnoilirske države, čiji su rezultati veoma značajni, i dosadašnjih magistralnih radova,³⁹ ipak se još uvijek u savremenoj naučnoj literaturi može susretati s jedne strane sa određenim dilemama oko fizionomije i sadržaja ilirske države, a s druge strane i sa velikom prisutnošću koncepcija svojstvenih XIX st. u tretiranju njihovih društveno-političkih fenomena. To se svakako ogleda osobito oko primjenjivanja političke i sociološke terminologije toga vremena na društveno-političku stvarnost ilirskih plemena.

³⁸ Pseud. Scymn. 375—377: „Ton kolpon historusi ton Adriatikon/ ton barbaron plethos ti perioikein kyklo/ hekaton shedon myriasi pentekonta te /horan aristen nememnon kai karpimen/, odnosno 415—422: „He d’Illyris meta tauta parateinusa ge / ethen periehei polla: plethe gar syhna / ton Illyrion legusin einai kai ta men / auton katoikein ten mesogeion nememnona, / ha de ten paralion entos epchein Adriu, / kai tina men auton basilikais eksusiaiis / hypeko’ einai, tina de kai monarhaiis, / ha d’autonomeisthai. . . .“

³⁹ Cfr. J.G. Droysen, *Geschichte des Hellenismus* III/2, Gotha 1878, 2, p. 43 s; Isti: *Das dardanische Fürstentum*, Kleine Schriften zur alten Geschichte, I, p. 89; B.G. Niese, *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten*, p. 277; G. Zippel, *Die römische Herrschaft . . .*, p. 6 ss.; C. Schütt, *Untersuchungen zur Geschichte . . .*, p. 69; A. Gitti, *Ricerche delle storia illirica . . .*, p. 183—204; Isti: *La politica dei re illiri . . .*, p. 7—14; N.G.L. Hammond, *The Kingdoms in Illyria . . .*, p. 239 ss.; M. Holleaux, *Les Romains en Illyrie*, p. 76 ss.; Isti: *The Romans in Illyria*, u: CAH vol. VII, chap. XXVI, 3, pp. 827 ss.; F. Papazoglu, *Historia* XIV/1965, p. 143 ss.; Ista: *Politička organizacija . . .*, p. 11 ss.; Ista: *Poreklo i razvoj ilirske države*, p. 123 ss.; M. Garašanin, *Glas* CCLX/1, 1974, p. 1 ss.; H. Ceka—N. Ceka, *Le développement de l’état chez Illyriens*, p. 139—146; S. Islami, *L’état Illyrien, sa place et son rôle dans le monde méditerranéen*, u: *Iliria* IV/1, 1976, p. 71—87; D. Rendić-Miočević, *Historijski zbornik* XIX—XX (1966—67), Zagreb, 1968, p. 295—310; A. Stipčević, op. cit., p. 46—47, 51 s.

Ovdje nam nije namjera, da se bavimo problemom geneze državne formacije kod Ilire, jer, kao što je već istaknuto, o tome postoji opširna literatura.⁴⁰ No, mi se još uvijek susrećemo, i pored značajnih rezultata na tom području, sa pitanjima kao što su „da li je ilirska država mediteranskog tipa”, ili pak: „da li je ona plemenska, odnosno natplemenska organizacija”, odnosno „dominacija određene plemenske zajednice (kao kod Makedonaca)?“, ili to uopće nije država nego samo savez plemena? Jer zašto se onda ne govori o državi Delmata ili Desidijata? Oni su odigrali istu ulogu, a ipak se navode samo kao plemena”.⁴¹

Jedan od razloga svim tim dilemama jeste, s jedne strane, različitost pristupa navedenim problemima prehistoričara i klasičara, odnosno filologa i historičara, a s druge strane — i tretiranje ilirskog područja kao jedinstvenog teritorija u kulturno-socijalnom, pa donekle i političkom aspektu, iako već kod Pseudo-Scymnosu,⁴² kao što smo vidjeli, jasno nalazimo na izdvajanje ovog teritorija, i to na primorsku oblast i unutrašnjost sa različitim političkim formama i strukturama, pa i različitim načinom privređivanja. Imajući ovu činjenicu u vidu, naprijed navedene dileme oko formi i sadržaja ilirske države čini nam se suviše. Svakako da faktor mediteransko-helenističkih država u političkim formacijama onih ilirskih aglomeracija koje su bile u neposrednom doticaju i susjedstvu s njima ne samo što se ne smije podcijeniti nego ni negirati. Stoga smatramo da se povijest ilirskog područja, bilo da je riječ o političkoj, društvenoj i ekonomskoj strukturi, pa i o duhovnoj, a ne samo materijalnoj kulturi, mora proučavati u određenim zaokruženim, a ne zatvorenim cjelinama. Tek onda će se, smatramo, dobiti koliko-toliko jedna određena cjelina.

U svjetlosti naprijed rečenoga nastojat ćemo, dakako u okviru mogućnosti dostupnog materijala, da se zadržimo na nekim fenomenima političke, socijalne i ekonomske strukture.

Što se tiče političke strukture ilirskih plemena, postojeći podaci antičkih autora, uz dopunu epigrafskim materijalom, omogućuju nam da se čitav teritorij, nastanjen plemenima, poznatim u historijsko doba zajedničkim nazivom „Iliri”, podijeli u dva teritorijalno-politička područja. Prvo bi bilo južnoilirsko i dardansko područje, dakle ono koje je bilo u neposrednoj blizini helenističkog kulturno-političkog svijeta, a drugi centralno i sjeverozapadno balkansko područje sa primorskom oblašću od Neretve, pa na sjeveru.

U svjetlosti ovakvog metodološkog pristupa moguće je shvatiti i razjasniti mnoge fenomene političkih struktura karakteristične za južnoilirsko i dardansko područje. I pored svih specifičnosti, one se teško mogu shvatiti izvan okvira helenističkih utjecaja.

Polazeći od podataka djela Pseudo-Scymnosa⁴³ koji se odnose na Ilire, susrećemo se sa tri forme političke vlasti, i to: 1. *bazilikai* (lat. regia), 2. *mo-*

⁴⁰ V. bilj. 39.

⁴¹ Cfr. A. Benac, Godišnjak, CBI XII/10, 1974, p. 269.

⁴² V. bilj. 39.

⁴³ V. bilj. 39.

narhia i 3. *autonomesthai* (lat. *propriae leges*), odnosno autonomni. Iako su ti podaci Pseudo-Scymnosa, kao što je već rečeno, karaktera „*loci communes*”, pa je teško odrediti kojem se području Ilira mogu pripisati te forme političke vlasti, ipak je značajno da se forme vlasti bazileis-a, odnosno monarha, javljaju u IV st. pr. n.e. i kod drugih navedenih autora koji govore o ilirsko-makedonskim odnosima. No, da li se funkcije „kralja”, tj. činovnika, koja je u historijsko doba trajala jednu godinu, kao i vršioca svetih obreda, može primjeniti i na „kralja” kod ilirskih plemena?

Iako ne treba izgubiti iz vida činjenicu da su Južna Ilirija i Dardanija⁴⁴ bile u neposrednom kontaktu sa helenističkim svijetom, ipak su one sačuvala svoje određene vlastitosti, kako u političkom tako i u ostalim fenomenima socijalnog i ekonomskog života. Ipak treba istaći da je grčki jezik bio međunarodni, kako u diplomaciji tako i u vojsci i na heleniziranim dvorovima.⁴⁵ Međutim, kod Ilira to nije slučaj, čak i u vrijeme Gencija, čija je majka bila Grkinja, na dvoru je bilo u službi i Grka,⁴⁶ mada se na ilirskom dvoru koristio i tumač.⁴⁷ No, i pored toga, ne može se negirati helenistički utjecaj u političkim strukturama.

Još u V st. pr. n.e. osnovna forma političke strukture kod Tesproćana, Haonaca, Mološana i Taulanćana jeste *koinón*,^{47a} koji pojam kod antičkih autora odgovara savezu plemena na čijem je čelu bila vojna demokracija, a kod Mološana i Atintanaca spominje se skrbnik kralja, dok kod Paranejaca i kralj.⁴⁸ Natpisni pak materijal iz Billisa i Amantije^{48a} i drugih gradova ovog južnog područja, koji su bili slični grčkim gradovima,⁴⁹ upoznaje nas i sa drugim formama političkih struktura, kao što su *prostates*^{49a} koji se spominju i kod antičkih autora. Oni su najvjerojatnije predstavljali prvake viđenijih obitelji, koji su u plemenskom savezu bili „*primi inter pares*”. Krajem V st. pr. n.e. i početkom IV st. pr. n.e. razvitak političke vlasti i njenih formi kod Ilira je tekao uglavnom kao i kod susjednih naroda karakterističnih za rodov-

⁴⁴ Do nedavno se smatralo da su Dardanci van utjecaja helenističkog svijeta (cfr. F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena*, p. 205, 336, bilj. 4). Međutim, arheološka istraživanja posljednjih godina, pored prijašnjih, kao u Gornjem Gadimlju, Hisaru kod Suve Reke, Crnici i drugdje, jasno pokazuju intenzivne ekonomske kontakte sa helenističkim svijetom koji sigurno nisu ostali bez utjecaja i na političku strukturu. No svakako ne treba izgubiti iz vida da je keramika helenističkog karaktera ipak domaće proizvodnje. Ali to dovoljno kazuje o postojećem utjecaju helenističkog elementa u ovim područjima.

⁴⁵ Cfr. C. Schneider, *Kulturgeschichte des Hellenismus*, II, p. 508.

⁴⁶ Liv. XLIV 23, 3—4; 30, 1; Polyb. XXIX 3, 9.

⁴⁷ Polyb. XXVIII 8, 9: „... akusas ta para tu Genthiiu palin eks autēs epempe ton Adaion kai syn tuto ton Glaukian, hēna ton somatofylakon, kai triton ton Illyrion dia to ten dialekton eidenai ten Illyrida...“

^{47a} Cfr. P. Lévêque, *Le monde hellénistique*, 31.

⁴⁸ Thucid. II 80.

^{48a} Cfr. S. Anamali, *Iliria* II, 1972, 90 ss.

⁴⁹ Cfr. S. Islami, *Iliria* IV/1, 1976, p. 80 ss.

^{49a} Cfr. P. Lévêque, *Le monde hellénistique*, 31, 33.

sko-plemensko uređenje. Jer, terminologija koju antički autori upotrebljavaju za organe političke vlasti kod plemena južnoilirskog područja, kao *arhè* ili *tà pràgmata*, odnosno *koinón* ili *symahía*, *basileús* i dr., po formi je identična kao i u grčkome svijetu, iako se po sadržaju nije mogla u potpunosti podudarati.⁵⁰ Osim toga, te političke strukture o kojima govore antički autori bile su svojstvene za Ilire u širem smislu. Naime, već u IV st. pr. n.e. *ethnói Illyrioi* obilježava širi politički pojam pod kojim se shvatala šira politička zajednica, a ne neko određeno pleme.⁵¹ Uz *basileuse*, kao elementi političkih struktura kod antičkih autora spominju se i „kraljevi prijatelji” (odnosno „*filoi*”),⁵² jedan čisto helenistički elemenat,^{52a} zatim „*principes gentis*”,⁵³ odnosno „*principes Illyriorum*”,⁵⁴ „*namjesnici*”,⁵⁵ „*dualizam*”⁵⁶ i „*dinasti*”.⁵⁷

U okviru svega što je do sada rečeno postavlja se pitanje: Kakav je političko-pravni položaj imao *basileus*, odnosno *rex*? Svi gore navedeni organi su ipak odraz snažnog utjecaja helenističkih državno-pravnih elemenata na političku organizaciju Ilira. Iako je ta ilirska država imala sve organe karakteristične za jednu politički organiziranu državu, kao što su vojska, civilna uprava, kovanje novca, diplomacija, fiskalni aparat koji je ubirao poreze⁵⁸ — da li se može reći da je kraljeva vlast bila apsolutnoga karaktera i da se nastojala utvrditi, ne samo ona nego i odnosi sa susjedima, često puta i sa dinastijskim ženidbama, kao što je slučaj Gencija sa dardanskom kraljevinom,^{58a} da li se može reći, da je kraljevska vlast bila apsolutističkoga karaktera? On je, naime, sklapao mir, objavljivao rat, vodio diplomatske pregovore ili pak posredstvom svojih zastupnika, što se najbolje vidi u slučaju pregovora između Gencija i Perseja.⁵⁹ No, i pored toga, može se slobodno reći da je više bio reprezentativna ličnost, osobito prema stranom svijetu. Međutim, analiziramo li položaj Teute i Gencija, onda se tu susrećemo sa dvije razvojne faze kraljevske vlasti.

Sam način dolaska Teute na vlast ne može se točno utvrditi. Može se pretpostaviti da je ona došla legalno, ali i nasilno. Nasilni dolazak ilirskih kraljeva na prijesto nije nepoznat. Jedan takav primjer stoji u vezi sa dolaskom Bardhylia na vlast, koji je zamjenio Sirha (kraj V i početak IV st. pr. n.e.),

⁵⁰ Cfr. H. Ceka—N. Ceka, *Le développement de l'état illyrien*, p. 141.

⁵¹ Cfr. F. Papazoglu, *Godišnjak*, CBI V/3, 1967, p. 128, 131, 132.

⁵² Polyb. XXIX 13, 2; Liv. XLIV 30, 2—4.

^{52a} Cfr. P. Lévêque, *Le monde hellénistique*, 55.

⁵³ Liv. XLIV 31, 9.

⁵⁴ Liv. XLIV 32, 4.

⁵⁵ Iustin. XXXIX 4, 8: „nec non et Illyriorum reges lateri eius (sc. Philippi, Z.M.) haerentes adsiduis precipibus promissa exigebant”; Arrian. Anab. I, 5—6.

⁵⁶ Polyb. II 2, 4; X 41, 4; Liv. XXVI 24, 9; XXVII 30, 13; XXVIII 5, 7; Liv. XLIV 30, 2—4; 32, 3.

⁵⁷ Polyb. V 4, 3; XXI 11, 6—8; 21, 3, 4; Cass. Dio fr. 40, 1.

⁵⁸ Polyb. XXIX 13, 2; XLIV 27, 11; Liv. XXX 28, 1—2; XLIV 30, 4; Iustin. XXIV 4, 11; Liv. XXV 26, 13—15; XLV 26, 13—14; 27, 11.

^{58a} Polyb. XXIX 13, 2; Liv. XLIV 30, 4.

⁵⁹ Polyb. XXVIII 8, 9; Liv. XLII 26, 2—6; 29, 11; 37, 2; 45, 8.

a koga antički autori nazivaju razbojnikom (bio je niskoga roda).⁶⁰ Analiza podataka antičkih autora⁶¹ daje nam naslutiti da je ova energična žena, ali i vlastohlepna, ipak došla legalnim nasljedstvom. Ovakvog su mišljenja i neki savremeni naučnici.⁶² Međutim, ipak je, prema nekima, ta njezina vlast bila ograničena i više reprezentativnoga karaktera.⁶³ U prilog ovakvom mišljenju govorio bi, s jedne strane, njezin odgovor rimskim poslanicima: „... da kralju ne dopuštaju zakoni da spriječe Ilire da se obogate na privatna način morskim dobrima”,⁶⁴ odnosno da je „Teuta upravljala poslovima sa povjerljivim prijateljima”.⁶⁵ Iz ovoga se jasno može zaključiti, da je pravno-politički položaj tih „kraljevih povjerljivih prijatelja” bio koliko značajan toliko i neovisan.

Iako nam antički autori ne daju nikakve podatke o postojanju nekog vijeća staraca koje bi ograničavalo kraljevu vlast ili pak potvrđivalo njegove odluke, ipak ti „kraljevi prijatelji” su mogli biti upravo članovi tog kraljevskog savjeta, kao što je to bio slučaj u helenističkim državama.⁶⁶ Ove kraljeve prijatelje susrećemo i u vrijeme Gencijeve vladavine (180—168. god. pr. n.e.), koji se čak koriste i u diplomatskoj službi.⁶⁷

Međutim, sama činjenica da je uz kralja postojao i niz drugih struktura o kojima je bilo riječi, dovoljno govori da je politička vlast ilirskih vladara bila ograničena i da je njihova unutarnja struktura bila federativnog uređenja. Na ovakav zaključak lako se može doći ukoliko se analizira tekst Scodranskog diktata, L. Anicija iz 168. god. pr. n.e. U njemu, između ostaloga, čitamo: „Onda Anicije, nakon što je zauzeo Epir i vojsku razmjestio u značajnijim gradovima, da bi zimovali, vrati se u Scodru, u Iliriku, gdje su stigli iz Rima pet delegata i održi sastanak sa poglavarima svih provincija. Tu, sa sudišta najavi, da Rimski senat i Rimski narod određuju da Iliri budu slobodni i da povlači trupe iz svih gradova, utvrđenja i kastela. I da budu ne samo slobodni, nego i oslobođeni svih dažbina Isejci, Taulančani, Pirusti i Dasareti, stanovnici Rizona i Ulcinjani, jer su, dok je Gencijeva moć bila netaknuta prešli Rimljanima (sic!). Isto tako da se oslobode (od dažbina) i Daorsi, jer su napustili Karavancija i prešli su na stranu Rimljana (sic!). Stanovnicima Scodre, i Dasaretima i Celepitanima i ostalim Ilirima da se razreže polovina onog poreza koji su predavali kralju. Onda je podijelio Ilirik u tri regije: jedna je

⁶⁰ Cic. De officiis II, 11: „Itaque propter aequabilem praede partitionem et Bardylis Illyrius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit.” (cit. ap. F. Papazoglu, Godišnjak, CBI V/3, 1967, p. 131, bilj. 26).

⁶¹ Polyb. II 4, 7; App. Illyr. VII; Cass. Dio. frag. 43 (Zon. VIII 19).

⁶² Cfr. A. Gitti, *La politica dei Illiri*. . . , p. 38, bilj. 50; S. Islami, *Iliria* III, Tirana, 1975, p. 9.

⁶³ Cfr. A. Gitti, *Nota a due passi di Polibio*. . . , p. 264—271; A. Stipčević, *Iliri*, p. 164.

⁶⁴ Polyb. II 8, 8. O ovom pitanju vidi i CAH VII, chap. XXVI, 4, p. 832 ss.; G. Walser, *Historia* II/4/1953, p. 310 ss.

⁶⁵ Polyb. II 4, 7.

⁶⁶ Cfr. S. Islami, *Iliria* III/1975, Tirana, p. 9.

⁶⁷ Polyb. XXIX 3, 6—9; 11, 1; Liv. XL 42, 3; XLII 26, 6—7; XLIV 25, 34.

⁶⁸ Liv. XLV 26, 13.

ona o kojoj smo govorili gore; druga koja je obuhvatala sve Labeate, a treća (koja je obuhvatala) Agravonite, stanovnike Rizona i Ulcinjane i njihove susjede".⁶⁹ Ono što se iz ovog diktata može odmah i bez poteškoća uočiti jeste to što nam on daje sliku jednog stanja koje je vladalo za čitavo vrijeme Gencijeve vladavine, a sigurno i ranije. Sama činjenica postojanja s jedne strane dualizma u vlasti, a s druge strane i dinasta, principum gentis, jasno govori o postojanju jednog prividnog državnog jedinstva, praćenog antagonizmima, borbom za vlast,⁷⁰ ubistvima. Ovo se svakako odrazilo u svim dimenzijama, kada je Gencije nastojao vladati apsolutistički nad svojim podanicima i saplemenicima, kao što se može vidjeti i u njegovoj titulaturi: „*Gentius rex Illyriorum*”,⁷¹ odnosno „*Genthiu ton Illyrion basilea*”.⁷² Ovakva titulatura pokazuje da je na osnovu posebnog prava kralj mogao sam odlučivati.⁷³ Uz njega su bili i članovi porodice,⁷⁴ „prijatelji”,⁷⁵ uz čiju je pomoć ubio i svoga brata, Platora,⁷⁶ da bi došao na vlast.

Jedna od posljedica takvog njegovog nastojanja da apsolutistički vlada bila je i odmetnuće njegovih suvladara i dinasta u najkritičnijem stanju njegovog vladanja: u vrijeme sukoba sa Rimljanima. Ovakav labilni odnos između dinasta, koji su se istina mogli i smjeniti,⁷⁷ i vladara s jedne strane i vladara i principes gentis s druge strane — prožimao je političke strukture za čitavo vrijeme rimsko-ilirskih ratova.⁷⁸ Zapravo, antagonizam između centralne vlasti i malih plemenskih cjelina, gdje su se svi članovi jedne sredine međusobno poznavali i koje je vezivao opći zajednički interes, jedna je od općih karakteristika razdoblja vladavine helenističkih država.⁷⁹ Tu su situaciju Rimljani, pragmatični u vanjskoj politici, znalački iskoristili.⁸⁰ Neke su od dinasta, naime, proglašavali kraljevima, a druge su jačali na vlasti. Tu je riječ o vladacima autonomnih gradova, koji se zovu i *polydinastai*,⁸¹ a

⁶⁹ Liv. 26, 12—15: „*Pacata Epiro divisisque in hiberna copiis per opportunas urbes, regressus ipse in Illyricum Scodrae, quo quinque legati ab Roma venerant, evocatis ex tota provincia principibus conventum habuit. Ibi pro tribunali pronuntiavit de sententia consilii senatum populumque Romanum Illyrios esse liberos iubere: praesidia ex omnibus oppidis, arcibus, castellis sese deducturum. Nisi solum liberos, sed etiam immunes fore Issenses et Taulantios, Dassaretiorum Pisustas, Rhizonitas, Olcinatas, quod incolumi Gentio ad Romanos defecissent. Daorsis quoque immunitatem dare, quod relicto Caravantio cum armis ad Romanos transissent. Scodrensibus et Dassarensibus et Selepitanis ceterisque Illyris vectigal dimidium eius, quod regi pependissent, impositum. Inde in tres partes Illyricum divisit. Unam eam fecit, quae supra dicta est, alteram Labeatas omnes, tertiam Agravonitas et Rhizonitas et Olciniatas accolatasque eorum*“.

⁷⁰ Polyb. XXIX 13, 2; Liv. XLIX 30, 2—4; 32, 3.

⁷¹ Liv. XL 42, 1; XLII 26, 2; 29, 11; XLIII 94, 4; XLIV 23, 1.

⁷² Polyb. XXIX 13, 1; XXX 22, 1.

⁷³ Cfr. C. Schneider, op. cit., II, p. 508.

⁷⁴ Liv. XLIV 30, 7; Polyb. II 5, 6.

⁷⁵ Polyb. II 4, 7.

⁷⁶ Liv. XLIV 30, 3—4.

⁷⁷ Polyb. II 18, 1.

⁷⁸ Polyb. IV 29, 7; 55, 1—4; V 4, 3, 13, 5, 14, 5; 23, 1—10.

⁷⁹ Arian. *Anabasis* VII 9. Cfr. O. Neurath, *Istorija antičke prirovede*, p. 71.

⁸⁰ Polyb. XXI 11, 6—8; 21, 3; XXXII 9, 4.

⁸¹ Polyb. V 4, 6; Cfr. CAH vol. VII, chap. XXVI, 2, p. 826 s.

i o predstavnicima plemenske aristokracije, tzv. *principes gentis* koji su sačuvali svoju osobitost u ekonomskoj djelatnosti, kovanju novca i u političkom životu. Drugim riječima, gradovi sa okolnim područjem i plemenske zajednice, zahvaljujući svojoj ekonomskoj autonomnosti, koja se odražavala i u kovanju novca, kako u Byllisu i Scodri⁸² tako i kod Labeata⁸³ i Daorsaj⁸⁴ postali su politička središta karakteristična ne samo za čitavo područje⁸⁵ nego i za čitavo vrijeme njihove povijesti.

U svjetlosti svega što je do sada rečeno jasno izlazi da je osnovna karakteristika političkih struktura južnoilirskog i dardanskog područja u stalnoj koegzistenciji fenomena plemenskih organizacija, bez nekog jačeg unutarnjeg jedinstva i sa stalnim otporom prema centralnoj vlasti, te sa stalnom željom za izdvajanjem od centralne vlasti i samostalnosti,⁸⁶ ili, kako s pravom konstatira F. Papazoglu, da je ilirska država „sklop gradova i većih ili manjih plemenskih zajednica, koje u malom imaju sličnu složenu strukturu,”⁸⁷ da bi se u vrijeme apsolutističke vladavine Gencija ta državna tvorevina pretvorila u jednu, kao što se jasno može razlučiti iz teksta Anicijevog diktata, natplemensku organizaciju.⁸⁸ U stvari stvarnost navedenih političkih struktura dolazi do potpunog izražaja nakon razbijanja Gencijeve države, kada, podupirani od strane rimske politike, nastavljaju da se u svojoj političko-ekonomskoj djelatnosti samostalno razvijaju. Dapače ti dinasti i principes gentis, kujući svoj novac, nazivaju se i *basileus*, kao što je to slučaj sa Ballaios-em.⁸⁹ Prema tome, i sami nazivi *basileus*, *rex*, *reges*, *reguli* (članovi plemenskog vijeća), inače prisutni na čitavom ilirskom području,⁹⁰ zatim *princeps* (plemenski starješina), *praeses*, u stvari su nazivi vrhovnih poglavara plemenskih zajednica i oblasti.⁹¹

Takvo stanje i dalje živi pod rimskom dominacijom. Naime, nakon katastrofalnog poraza posljednjeg ilirskog kralja Gencija, kao što se jasno vidi iz Scodranskog diktata, područje Ilira dijeli se na tri teritorija, na tri administrativne cjeline: „Inde in tres partes Illyricum divisit”.⁹²

⁸² Cfr. H. Ceka, *Questions de numismatique*, p. 131 ss, 150 ss.

⁸³ Cfr. B. Jubani, *Studia albanica* 1/IX/1972, p. 69 ss.

⁸⁴ Cfr. GZM u Sarajevu, n.s. XXVI, 1971, pp. 333 ss.; D. Rendić-Miočević, *Historijski zbornik XIX—XX* (1966—67), Zagreb, 1968, p. 295 ss.

⁸⁵ Cfr. S. Islami, *Iliria* IV/1, Tirana 1976, p. 86 s.

⁸⁶ Cfr. M. Garašanin, *Glas SANU CCLX/1*, Beograd 1974, p. 3.

⁸⁷ Cfr. F. Papazoglu, *Politička organizacija Ilira...*, p. 19.

⁸⁸ Cfr. M. Garašanin, *Glas SANU CCLX/1*, Beograd 1974, p. 24.

⁸⁹ Cfr. H. Ceka, *Questions de numismatique*, p. 162 ss.; D. Rendić-Miočević, *Historijski zbornik XIX—XX* (1966—67), Zagreb 1968, p. 307 ss.

⁹⁰ Liv. XLI 11, 1: „Paucis ante diebus Iunius Manliusque oppidum Nesaccium, quo se principes Histrorum et regulus ipse Aepulo receperat, summa vi oppugnare ceperant”.

⁹¹ Sličnu situaciju nalazimo kod Kelta, kod kojih je na čelu svake plemenske oblasti bio vrhovni plemenski poglavica koji se zvao ri (rig), a koji odgovara rimskom *rex-u* (Cfr. H. Kunov, op. cit., II, p. 57 ss.), odnosno kod Germana, kako nas obavještava Cezar, da su poglavice i prvaci dijelili rodbini i obiteljima koji žive u zadrugama zemljište svake godine: „... sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque hominum...” (Caesar. Bell. Gall. XXII 2).

⁹² Liv. XLV 26, 15.

Tako je tu riječ samo o području ilirske države Ardiejaca, ipak politička struktura ilirskih plemena, uzeta u cjelosti, nije uništena. Iste su strukture ostale i u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka. To jasno pokazuje da Rimljani ne samo što nijesu išli na uništavanje stečenog političkog stanja nego su nastojali da se prilagode postojećim političkim strukturama. Drugim riječima, oni prihvaćaju domorodačke političke, pravne, socijalne i ekonomske strukture. Pa i pri osnivanju municipiuma domorodačko stanovništvo je ne samo dominirajuće nego, kako kaže M. Garašanin, „... dobrim dijelom nije ni romanizirano, odnosno nije primilo rimsko građansko pravo čak ni onda kada u gradskoj samoupravi zauzima vodeće položaje”.⁹³ Elemenat princepsa, ugledni prvak plemena, poznat još iz Gencijevog vremena, a i prije, potvrđen je i na epigrafskom materijalu rimskoga doba. Tako je npr. u Rječanima, na području Dokleata, nađen natpis na kojem se spominje princeps, prvak općine Dokleata, izvjesni *Agirro Epicadi f(ilio), principi k(astelli) Salthua*,⁹⁴ i drugi, isto tako u Rječanima, na kojem se spominje: *Caius Epicadi f(ilius) princeps civitatis Doclatium*.⁹⁵ Ovakvih podataka o postojanju princepsa na ilirskom, a i širem Balkanskom području posvjedočeno je dosta, kao npr. u selu Brezi, sjeveroistočno od Sarajeva, gdje se spominje neki *Valens Varron(is) f(ilius) princeps Desitiati(um)*,⁹⁶ zatim kod Skordiska, ilirsko-keltsko pleme,⁹⁷ kod Slankamena (Acumincuma) *F. Flavius Proculus pr(inceps) praef(ectus) Scord(iscorum)*⁹⁸ itd. Svi ovi podaci dovoljno govore o održavanju plemenskog uređenja kod Ilira i nakon okupacije od strane Rimljana. Teritorij ovih princepsa, odnosno, kako se zovu, praefectus, predstavlja jednu zajednicu, općinu, poznatu imenom civitas, čiji se je teritorij strogo poštivao sa značajnim centrom, kao što to čitamo kod Tita Livia, kada govori o Scodri, gdje kaže da je „Skodra kao najutvrđeniji i najteže pristupačni grad u oblasti Labeata”.⁹⁹ Obično se smatra da su na početku Rimljani za vršenje dužnosti princepsa,

⁹³ Cfr. M. Garašanin, *Istorija Crne Gore I*, p. 151.

⁹⁴ Spomenik SKA LXX/55, Beograd 1933, br. 241: *Agirro Epicadi f(ilio), principi k(astelli) Salthua / et Temeiae Glavi f(iliae). Fecit Epicadus f(ilius). / Ut primum aetatis compleverunt tempora vitae / et genitor fato conditus est tumulo / protinus inscripsit pietas nomen matris q(ue) patrisq(ue) / ut legerent cuncti genitoris nomina aepe. / Hoc decet ut nati component ossa perentum / et cineri sedem substituat pietas. / vidi i kod D. Sergejevski, GZM u Sarajevu, n.s. XVII/1962, p. 101, br. 1.*

⁹⁵ Spomenik SKA LXXI/55, Beograd 1933, br. 242: *Caius Epicadi f(ilius) princeps / civitatis Doclatium hic situs. / Hoc fieri iussit genitor sibi et / suis. Set fili eius Plassus, Epicadus, / Scerdis, Verzo et summa adiecta / efficit istud opus. Est pietas natiq(ue) / hoc auxsisse(sic) videntur et decorant / facto et docent esse pios, vidi i kod D. Sergejevski, ibidem, p. 101, br. 2.*

⁹⁶ Cfr. N. Vulić, Glas SKA CLV/78, Beograd 1933, p. 16: *VLPIAEIF [p] RO-CVL(ae) AN — XX/II VALENS VARRON(is) / F. PRINCEPS DESITIATI(um)/ET AELIA IVSTA/[. . .] CENO [pa? . . .] G. Čremošnik und D. Sergejevski, Novitates Musei Saravijevoensis, p. 8—9, nr. 9.*

⁹⁷ Cfr. A. Mócsy, *Die Bevölkerung*, p. 78.

⁹⁸ Cfr. G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft*, p. 50, 53, 55, 97, 144, 156, 159, 176 ss.; A. Mócsy, *Die Bevölkerung*, p. 46 f, 78, 107, 111, 114, 262 (262,2); Isti: *Pannonia and Upper Moesia*, p. 70, 134 ss., 141 s., 159, 175; Isti: *Historia VI/1975*, p. 488 ss.; M. Garašanin, ZFF VII-1/1963, Beograd, p. 50, bilj. 26.

⁹⁹ Liv. XLV 31, 2: „Scodra Labeatium gentis munitissima longe et difficilis aditu“.

odnosno praefectusa, određivali strance, ali kasnije redovno dolaze domorodci, koji su uživali *ius municipale*.

Zanimljivo je da su se te općine domorodaca, poznate kao *civitates*, sastojale od manjih administrativno-političkih jedinica, poznatih kao *decurio*, o kojima nas obavještava i Plinije Stariji: „*Viribus descriptis in decurias*”.¹⁰⁰ Opće je mišljenje da su ove dekurije samo „interpretatio romana” plemenskog administrativnog uređenja, upravo onako kao što su učinili sa domorodačkim božanstvima i drugim fenomenima duhovnog života. Prema C. Patschu,¹⁰¹ članovi dekurija bili bi svojta, rodbina. On to svoje mišljenje nastoji opravdati mišljenjem J.G.v. Hahna,¹⁰² koji izričito kaže da je rodbinska institucija kod Albanaca jedna od najstarijih. Dotle pak prema drugima¹⁰³ dekurije bi bile mala bratstva i pet do šest dekurija činilo bi jednu *katoikia*.¹⁰⁴ Izgleda da ovo *katoikia* odgovara pojmu *oppidum*, kao što se može vidjeti iz Strabonovog latinskog prijevoda, a i pisma P. Vatinia, poslanog Ciceronu 45. god. pr. n.e., u kojem između ostaloga piše: „viginti sunt oppida Dalmatarum antiqua, quae sibi ipsi asciverunt, amplius sexaginti”.¹⁰⁵ Svakako bi ove dekurije bile značajan dokaz o postojanju plemenske političke organizacije kod Ilira tokom čitave njihove pisane povijesti, a koja se je održala i u doba rimske dominacije nad njihovim teritorijem. Na čelu tih *civitates* stajali su *praefecti* koji su ujedno bili, kao što se može vidjeti iz natpisa, civilni i vojni prvaci, i posvjedočeni su na čitavom Balkanskom području.¹⁰⁶

Kako je već spomenuto, prema Pliniju Starijem,¹⁰⁷ Iliricum je bio podijeljen u tri konventa, koje su u stvari veće sudsko-administrativne oblasti sa sjedištima u Skardoni, Saloni i Naroni. Dotle stvaranjem provincije Makedonije^{107a} dio ilirskog teritorija južnije od Lissusa ulazi u njezin administrativni dio, a dardanski teritorij ulazi u okvir provincije Moesia Superior.^{107b} Ove sudsko-administrativne jedinice sastojale su se od velikog broja dekurija. Pored toga je postojao i *concilium*, čija je dužnost u stvari bila da kontrolira državnu administraciju u vezi s nekim određenim molbama i odlukama.¹⁰⁸

U unutrašnjosti Balkanskog područja, konkretno u Dardaniji, sačuvala su se još izrazitije rodovsko-plemenske zajednice, koje su kao zatvorene rod-

¹⁰⁰ Plin. NH III 142.

¹⁰¹ Cfr. C. Patsch, GZM u Sarajevu X/1898, 362; WMBH VI/1899, p. 154 ss.

¹⁰² „Der Geschlechtsverband ist in der Riça, eben so wie in ganz Albanien, weit inniger und ausgedehnter als im Albanien . . . das Geschlecht ist der Inbegriff aller Agnaten und die durch Weiber begründete Verwandtschaft ist von politischer Bedeutung“. J.G.v. Hahn, Albanesischen Studien I, p. 152.

¹⁰³ Cfr. B. Gabričević, VAHD LV/1953, p. 103—119.

¹⁰⁴ Strab. VII 5, 5.

¹⁰⁵ Cic. Ad famil. V 10, 3.

¹⁰⁶ CIL V 1838, 1839; IX 2564, 5363; Cfr. C. Patsch, GZM u Sarajevu X/1898, p. 363; WMBH VI/1899, p. 154 ss.; VII/1900, p. 33 ss.; M. Rostovzev, *Storia economica e sociale*, p. 280 s., 370, 496.

¹⁰⁷ Plin. NH III 142—144.

^{107a} Cfr. F. Papazoglu, *Makedonski gradovi*, p. 7, 43, 45, 50, 53, 56, 315.

^{107b} Cfr. J. Marquardt, *Römische Staatsverwaltung*, I, p. 302; A. Premerstein, JOAI I/1898, Wien, p. 173 ss.

¹⁰⁸ Cfr. C. Patsch, GZM u Sarajevu, XXVI/1914, p. 73 ss.

binske grupe stvarale staništa. Takvih porodičnih grupa, svojstvenih za organizaciju srodstva još kod Arijaca, a koje se u „Rigvedi” spominju kao *viç*, što odgovara latinskom „*vicus*”, tj. „seoska općina”,¹⁰⁹ u Dardaniji potvrđuje nam epigrafski materijal, kao: *miles ex Dardania ex vico Tito*,¹¹⁰ *Aurelius Moca natus in Dardania vico Zatidis*,¹¹¹ *miles ex vico Perdica*,¹¹² *vicus Cavadinus*.¹¹³

Može se slobodno reći da su ovakve političke strukture i administrativne jedinice potrajale sve do V st. pr. n.e. Naime, nakon velikih administrativnih reformi, započetih još za Dioklecijana i intenziviranih za vrijeme Konstantina Velikog, Ilirik se sastoji od 14 provincija, od kojih su 9 od manjeg značaja i njima upravljaju praesesi, a sa 5 ostalih, koje su za Carstvo veoma značajne, upravljaju konzuli, prokonzuli ili korektori.¹¹⁴ Kako Ilirik zbog stalnog ekonomskog opadanja i nesigurnog stanja — s jedne strane zbog posljedica provala barbara, a s druge strane i zbog depopulacije, kao posljedice stalnih upada barbarskih plemena i odbrane granica Carstva, nadalje i zbog neprestanih buna, koje su odraz teškog ekonomskog stanja koje je zahvatilo ovo područje — nema više onog značaja koji je u I—III st. pr. n.e. imao za Carstvo, njime upravljaju praesesi. U političko-administrativno tijelo Ilirika ulaze provincije: Tesalija, Stari i Novi Epir, Dacia Ripensis, Mesia I, Dardania, Praevalis i Makedonia Salutaris.¹¹⁵ Ovi *praesesi*, odnosno *hegemonoi*, sada su iz redova konjanika (vitezova), za razliku od konzula i prokonzula, odnosno korektora, koji su iz redova senatora.

B. SOCIJALNE STRUKTURE

Pošto je o njima djelomično već raspravljano u okviru političkih struktura kod Ilira, mi ćemo se ovdje zadržati samo na nekim fenomenima koji su veoma karakteristični za neke od ilirskih zajednica. Na žalost, i tu se moramo pomiriti sa činjenicom pomanjkanja pisanih izvora. Tako je Theopompova „Povijest ropstva” izgubljena, kao i komedija „Dulodidaskalos” Ferekrata, koji je bio Periklov savremenik i koji „žali za vremenom u kome nije bilo robova”.¹¹⁶ I, da problem postane teži, svi ti izvori koji su nam pri ruci, a koji donekle govore o socijalnim strukturama, kompilacije su iz treće i četvrte ruke. To se jasno vidi na primjeru Atheneja iz II st. n.e. koji, govoreći o nekim socijalnim fenomenima kod Ilira, izričito kaže da je podatke koristio od Theopompa, ali preko Hermiposa, peripatetičara iz Smirne, oko 200. god. pr. n.e.,¹¹⁷ koji je između ostaloga napisao i djelo „O životima sedam mudraca” (tj. Pitagore i Aristotela i njihovih učenika, te Gorgije i Izokrata i nji-

¹⁰⁹ Cfr. H. Kunov, op. cit., II, p. 14—18; M. Rostovzev, op. cit., p. 242, 371.

¹¹⁰ CIL VI 32605 = 2845.

¹¹¹ CIL V 894.

¹¹² CIL VI 32606 = 2846.

¹¹³ Živa antika XVI/1966, p. 266 ss.

¹¹⁴ Not. Dignit. Or. III, 117—125; Cfr. J. Ferluga, *Vizantijska uprava*, p. 9—11; W. Ensslin, PWRE Suppl. VIII, 1956, s.v. praeses.

¹¹⁵ Not. Dignit. Or. III, 117.

¹¹⁶ Cfr. M. Đurić, *Komentar Aristotelovoj politici*, p. 280, bilj. 115.

¹¹⁷ Cfr. Lexikon der Antike I. Bd. 2, p. 219.

hovah prijatelja), a koji i sam kaže da je te podatke uzeo od Periandra iz Korinta, također jednog od sedam mudraca.¹¹⁸ To svakako otežava i vremensko uokviravanje određenih fenomena društvenog života ne samo ilirskih plemena nego i širih zajednica mediteranskih aglomeracija.

Dakako da i ovaj problem treba tretirati u okviru helenističko-rimskog svijeta. To svakako ne znači da se socijalne strukture mogu uopćavati za čitavo geografsko područje ilirskih plemena, imajući u obzir specifičnosti i različitosti geografskih, političkih i ekonomskih uvjeta.

Pored viših socijalnih slojeva, predstavnika političke vlasti, plemenske vojne aristokracije, u izvorima se susrećemo i sa značajnim fenomenima socijalnih struktura, i to *prospelata*, *duloia* i *obaerata*. Tako Agatharhid iz Knida, geograf i historičar na Ptolemejevom dvoru, rođen oko 200—120. god. pr. n.e., filozof peripatetičar, autor djela „Asiatika” u 10 knjiga i „Europiaka” u 49 knjiga sa historijskim podacima,¹¹⁹ prenosi podatke iz knjige Theopompa „Filipikai historiai, II”, a koje se vremenski odnosi na 359/358. god. pr. n.e. koji, govoreći o Ardiejcima, kaže da su oni imali 300.000 *prospelata* koje koriste kao helote.¹²⁰ Međutim, imajući u obzir da su se u ovo vrijeme Ardiejci pružali uz Jadransku obalu, i da im je zbog toga poljoprivreda bila od sekundarnog značaja u sistemu privređivanja, sasvim je prihvatljivo mišljenje A. Mócsya^{120a} da se Theopomпов fragmenat odnosi na Autariate, a ne na Ardiejce. Upravo u ovo vrijeme, prema Strabonu,^{120b} Autarijati su najveći i najmoćniji narod među Ilirima. A na drugome mjestu, govoreći o Dardanima, isti Athenej kaže da su oni imali preko 1.000 *duloia* koji su za vrijeme mira obrađivali zemlju, a za vrijeme opasnosti išli bi sa svojim gospodarima u rat.¹²¹

Bez obzira na to što su podaci o tako velikim brojevima nevjerovatni, pa zato i teško upotrebljivi, ipak to jasno pokazuje da ovi antički autori nijesu poznavali stvarne produkcione odnose, karakteristične za plemenski organizirane društvene zajednice. Osim toga, općenito je mišljenje da faktor roba kod ilirskih plemena nije igrao značajnu ulogu u ekonomskom životu.¹²² Međutim, da bi se bolje shvatio problem socijalnog fenomena *duloia*, odnosno *prospelata*, pa i *obaerata*, neophodno je da se oni rasvijetle u jednoj historijskoj vertikali.

¹¹⁸ Cfr. Fr. Chamoux, *Grčka civilizacija*, p. 84, 440; G. Novak, HZ I/1948, Zagreb, p. 145.

¹¹⁹ Cfr. Lexikon der Antike I. Bd. 1, p. 78.

¹²⁰ FGrH II, 40: „Ardiaioi de, fesi, kektentai prospelaton hosper heilton triakonta myriadas“.

^{120a} V. bilj. 270.

^{120b} Strab. VII 5, 11 (c. 317).

¹²¹ Athen. VI, 272 d: „Dardaneis fesi dulus kektesthai ton men hilius, ton de kai pleius tuton d'hekaston en men eirene georgein, en polemo de lohizesthai hegemonan nementas ton idion despota“.

¹²² Cfr. M. Garašanin, *Istorija Crne Gore* I, p. 93.

Poznato je, naime, da jedna intenzivna poljoprivreda ne može pretpostaviti i korišćenje robovske snage, i to upravo zbog njene slabe produktivnosti. Tako čak i na Istoku robovi u poljoprivredi ne igraju nikakvu ulogu, za razliku od drugih ekonomskih djelatnosti, karakterističnih za grad, kao što su razni zanati u Grčkoj,¹²³ kulturne-duhovne djelatnosti, funkcije u državnom aparatu, kao što je to bio slučaj u Rimu.¹²⁴ Međutim, ni u Rimu rob nije predstavljao ekonomski faktor, osobito ne u poljoprivredi. On se javlja tek pojavom latifundija.¹²⁵ Ista je pojava i u Grčkoj.

Naime, još u arhaisko doba u Grčkoj su zemlju obrađivali članovi obitelji. Čak i sam težak nije bio favoriziran u poljoprivrednim radovima. Ilustrativan je primjer za to Heziod, koji svojim suvremenicima preporučuje: „Velim ti, jer od težaka najmljena je slaba pomoć”.¹²⁶

Prema tome, u svjetlosti navedenih podataka, jasno se može vidjeti da element roba ne samo što u arhaisko doba, pa i kasnije, nije igrao nikakvu značajnu ulogu u poljoprivredi, i da se u ekonomskom životu nisu u ni čemu razlikovali od slobodnih ljudi, nego, kako s pravom ističe Otho Neurath, „rob uopšte nije bio privredni, već političko-pravni pojam”.¹²⁷ Drugim riječima, pojam „rob” se odnosi uglavnom na gradsko-zanatlijske strukture, koje prema Aristotelu predstavljaju gomilu „zanatlija i radnika ropskom hordom koja umesto da služi pojedinca, vrši ropske službe svima”.¹²⁸

No, i pored toga, tko su ti prospelati kod Autarijata, odnosno duloi kod Dardanaca, ili obaerati kod Ilira? Kod Aristotela tesalski penesti i lakedemski heloti su element nerada i pobuna, makar obrađuju zemlju.¹²⁹ Ipak, problem je sam po sebi veoma težak, i to u prvome redu zbog različitosti interpretacije izvora. Stoga se ne smije simplificirati i zadovoljiti jednostavno nekom općom konstatacijom. Pogotovo kada se znade da su i odnosi prema robovima, njihovom pravno-ekonomskom i političkom položaju, bili različiti. Istraživanja oko pitanja ropstva, i to u kontekstu helenističkog svijeta, vršena u drugoj polovici našega stoljeća, pokazala su da je u prethelenističko doba postojalo oko deset pojmova za riječ „rob”: „sluga”, „kmet”, „pastir-stočar”,¹³⁰ „ukućanin”, „dječak”, „kalfa”, „pomoćnik”, „poslužitelj”, „komad”. Svi su ovi pojmovi označavali sa pravnog stanovišta neslobodnog čovjeka.¹³¹ Dotle pojam *dulos* od V—II st. pr. n.e. je, kao što se može vidjeti iz statuta iz Gortyne, samo na jonskom području udomaćen, dok se u nejonskim krajevima nadomještava grčkom rječju *ojkētes*, što znači „ukućanin” (njem. Hausgeno-

¹²³ Herod. II 167: „Heleni. . . i Tračani, i Skiti, i Perzijanci, i Lidjani i skoro svi strani narodi smatraju ljude koji se bave nekim zanatom, pa i njihovu decu, za nešto niže nego ostale staleže; a one koji se ne bave zanatom, a naročito one koji se bave vojničkim poslovima, smatraju nečim višim”. (Prev. Milan Arsenić).

¹²⁴ Cfr. O. Neurath, op. cit., p. 29, 57, 78, 149.

¹²⁵ Cfr. H. Kunov, op. cit., II p. 19.

¹²⁶ Heziod, *Poslovi i dani*, st. 604 (Prev. A. Bazala).

¹²⁷ Cfr. O. Neurath, op. cit., p. 78.

¹²⁸ Idem, p. 79—80.

¹²⁹ Aristotel, *Politika* II 2, 13; 6, 2—3.

¹³⁰ Od. XIV 102.

¹³¹ Cfr. C. Schneider, op. cit., II, p. 167.

sse).¹³² Ovo je veoma značajno, osobito za naš problem, pa će o tome još biti govora.

Zanimljivo je istaći da porijeklo ove riječi nije indoevropsko.¹³³ A kako se korijen *dul-* nalazi u mnogim ličnim imenima iz Male Azije, dok u Grčkoj u tom svojstvu nije nigdje posvjedočen, smatra se da je maloazijskog podrijetla.¹³⁴ Sa takvim se korijenom javljaju imena i kod kršćana kao apelativi od *dúle* Hristu u vlastito ime *Dulas* iz 527. god. n.e.¹³⁵ Postoji mišljenje da bi ono bilo tračko-frigijskog karaktera sa značenjem „kuća”, „član obitelji”, „susjed-rob”.¹³⁶ Međutim, prema Hesychievoj glasi: „*dulos he oikia e ten epi to auto syneulesin ton gynaikon-dolodomeis oikogeneis*”,¹³⁷ izričito se vidi, da se podudara sa značenjem „kuća”. Sigurno je da je jedina mogućnost da se značenje „kuća” za *dulos* preko „ukućani” u „rob” moralo pojaviti u Maloj Aziji. Ipak, M. Lambertz¹³⁸ dopušta pretpostavku da se značenje *dulos* „rob” nadomjesti za *oikos* „kuća”, jer je ono bilo poznato i Efežaninu Hypponaxu (oko 540. god. pr. n.e.), koji je bio prognan od tiranina Athenagore Komosa u Klazomenu, gdje je provodeći zajednički život sa barbarima izgubio čistoću jonskog dijalekta.¹³⁹ Sve ovo značajno govori u prilog mišljenju da se značenje riječi *dulos* poklapa sa značenjem riječi „kuća”, odnosno „ukućanin”, makar se starogrčkoj riječi *dulos* ne može pripisati značenje „kuća”.¹⁴⁰ U prilog ovakvom značenju govori i značenje etrurske riječi u obliku apelativa, veoma česte na nadgrobnim spomenicima, koja se povezuje sa grčkom rječju *thólos*. Ova se riječ nalazi veoma često i na Liber linteus iz Zagreba, plahta u kojoj je bila obavijena jedna egipatska mumija, koja se kao grčki *thólos* identificira sa maloazijskim *dulos* sa značenjem „kuća”, a u ovom slučaju „kuća mrtvih”, „grobni svod”, „kuća pokojnika”.¹⁴¹ Rasprostriranje ove riječi treba shvatiti kao posuđenicu preko maloazijskih Jonjana u obliku *dulos* kod Dorana kao *bulé*, dor. *bolá*, a u ostalim dijalektima ona se rasprostirala preko *koiné*.¹⁴²

Zaključak koji se iz svega ovoga nameće jeste da se pod rječju *duloi* kod Dardanaca ne može shvatiti rob kao socijalna kategorija. Na ovakav zaključak navode i opći razvitak i položaj ropstva u helenističko doba.

Vremenski ono se dijeli u dvije faze, i to 1. — predrimsko doba, odnosno helenističko, i 2. — rimsko. I dok su, naime, u prvoj fazi robovi bili uglavnom Tračani, Sirci, narodi oko Crnoga mora i barbari, dotle u drugoj fazi, uspješnim ratovima rimskih legija, robovi su ne samo različitog porijekla nego postaju i državna institucija, i to osobito nakon 200. god. pr. n.e. Ova pojava

¹³² Cfr. M. Lambertz, Glotta VI/1915, p. 15, bilj. 2. Postojanje oiketai, *duloi* kao kućne, odnosno osobne posluge spominju Herod. VI 63, 67, 70; Ksenofon, Hellenika III 1, 27; Polyb. IV 81, 7; V 29, 9; 35, 5.

¹³³ Glotta VI/1915, p. 1; E. Kretschmer Glotta XVIII/1930, p. 74.

¹³⁴ Glotta VI/1915, p. 7; Glotta XVIII/1930, p. 74.

¹³⁵ Glotta VI/1915, p. 9.

¹³⁶ Glotta XVIII/1930, p. 74.

¹³⁷ Cit. ap. Glotta VI/1915, p. 1.

¹³⁸ Glotta VI/1915, p. 4, 13.

¹³⁹ Glotta VI/1915, p. 4.

¹⁴⁰ Glotta VI/1915, p. 3, 13.

¹⁴¹ Glotta, VI/1915, p. 13. Međutim, M. Pallotino (*Etruscologia*, p. 430) tu riječ *tu-mači* i sa „*confini*“. No poteškoća postaje još veća kada se znade da pored oblika *dulos* po-

je sada karakteristična ne samo kod Rimljana nego i kod Grka, kao što nam potvrđuju Delfijske diplome oslobođenih robova.¹⁴³ K tome je još potrebno istaći i činjenicu da je, osobito u Grčkoj, rob bio ne samo pravno zaštićen nego je čak mogao posjedovati i neko dobro.¹⁴⁴ Jednom rječju, robovski elemenat ne predstavlja u ovo doba značajan ekonomski faktor, osobito ne u poljoprivredi. Pri tome ne treba izgubiti iz vida i pojavu, karakterističnu za IV st. pr. n.e. u Grčkoj, da je pored slobodnih seljaka bilo i poluslobodnih, odnosno sa pravnog aspekta — neslobodnih. I da bi se zemlja što bolje obradila, dodjeljivana je ovim dvjema posljednjim kategorijama.¹⁴⁵ A ima li se u vidu da je Agatharhid iz Knida, preko Atheneja, preuzeo Theopompov podatak iz IV st. pr. n.e., vjerujemo da neće biti daleko od istine ako se kaže da su ti *duloi* kod Dardanaca bili prije zakupnici koji su, iako pravno neslobodni, ipak ekonomski neovisni. I kao takvi zajedno sa svojim ukućanima služili su u vojsci pojedinih dinasta, čiji broj ipak nije mogao biti tako velik kao što kazuju antički autori.¹⁴⁶ Ovo što je rečeno za elemenat *duloi* vrijedi jednako i za prospelate kod Autarijata.

Međutim, pitanje njihove etničke pripadnosti, smatramo, ne predstavlja neku značajnu poteškoću. Svakako je neprihvatljiva interpretacija da su ti *duloi* kod Dardanaca, odnosno prospelati kod Autarijata bili elemenat etnički sasvim različit od svojih dinasta, kao što misli A. Mócsy.¹⁴⁷ Naime, on to svoje mišljenje nastoji objasniti, a i argumentirati promjenom vlasti jednog elementa na političkoj pozornici na račun drugog. Upravo onako kao što su Tribali bili pobijedjeni od Autarijata, a ovi od Kelta. Tako je još C. Patsch¹⁴⁸ svojevremeno, svakako u nedostatku dovoljnog arheološkog materijala, a i drugih adekvatnih izvora, smatrao da je čitav Balkanski poluotok bio zaposjednut Tračanima, da bi ih kasnije prekrila ilirska plemena. Shodno tome ovi bi *duloi*, odnosno prospelati, bili etnički stranog porijekla. Ali analiza arheološkog materijala, a i drugih izvora razne prirode, ne potvrđuje tračku tezu C. Patscha, čije se mišljenje povlači još uvijek tu i tamo u djelima kako

stoji i *dolos*. Ovaj posljednji oblik nije ograničen, kako smatra M. Lambertz (Glotta, VI/1915, p. 17), samo na kretske natpise, nego i drugdje. E. Kretschmer (Glotta XVIII/1930, p. 75) smatra ga kao čisto dialektalni oblik, a ne umjetni dorizam, i da on vodi ka jednoj dialektalnoj diobi maloazijskih jezika (Glotta VI/1915, p. 17; Glotta XVIII/1930, p. 75).

¹⁴² Glotta XVIII/1930, p. 75.

¹⁴³ Cfr. C. Schneider, op. cit., II, p. 168—169.

¹⁴⁴ Idem, p. 174 s.

¹⁴⁵ Cfr. O. Neurath, op. cit., p. 19.

¹⁴⁶ F. Papazoglu (ZFF VII-1/1963, p. 43—44; Ista: *Srednibalkanska plemena*, p. 83, 371, 372, bilj. 170) smatra da bi ovi *duloi* najbliži bili položaju rimskih klijenata. S. Islami (Iliria IV/1, 1976, p. 77, bilj. 43) smatra ih ekonomski ovisnim elementom, dok P. Lisičar (*Crna Korkira*, p. 119) smatra ih zasebnim društvenim slojem, sličnim kmetstvu. A. Stipčević (*Iliri*, p. 168) misli da je riječ o zarobljenicima, odnosno „da je u nekih plemena bilo zemljoradnika koji su već bili u podređenom društvenom položaju u odnosu na obogaćeni sloj plemenske aristokracije“.

¹⁴⁷ Cfr. A. Mócsy, *Zur Geschichte*, p. 86, 88.

¹⁴⁸ Cfr. C. Patsch, GZM u Sarajevu XVIII/1906, p. 464—467; Isti: *Historische Wanderung*, p. 43 ss.

domaćih¹⁴⁹ tako i stranih naučnika.¹⁵⁰ Upravo zahvaljujući rezultatima arheološkog materijala i lingvističkim analizama materijala ilirskog područja gore navedene koncepcije su se pokazale kao neopravdane. Prema tome, duloi, odnosno prospelati, domorodački su, autohtoni elemenat.

Glede socijalnih struktura u rimsko doba može se slobodno reći da se situacija bitno nije izmjenila. Naime, već je istaknuto da je rimska politika bila ne samo obazriva prema novoosvojenim područjima i njihovim narodima nego je nastojala da ih u postojećim društveno-ekonomskim formama i održi, dajući im jednu rimsku pravnu interpretaciju. Za njihovo poznavanje u rimsko doba bez sumnje je značajno djelo M. T. Varra (116—27. god. pr. n.e.).¹⁵¹ On je, čini se, kao Pompejev legat bio u Iliriku 67. god. pr. n.e., gdje je učestvovao u ratu protiv pomorskih pirata.¹⁵² Dobro je poznao socijalnu i ekonomsku sliku ovoga područja.¹⁵³ I kako je sam bio latifundista, on u svom djelu daje savjete kako treba zemlju obraditi. Tako on u prvoj knjizi spomenutoga djela, između ostaloga, piše: „Sva polja obrađuju ili robovi ili slobodni ljudi ili jedni i drugi zajedno; od slobodnih bilo da sami obrađuju, kao što to čini većina siromaha sa svojom djecom, bilo najmljenici, kad se pomoću najmljenih slobodnih radnika obavljaju veći poslovi, kao berba ili kosidba, a ovi se kod nas zovu radnici; njih također ima u velikom broju u Aziji, Egiptu i u Iliriku”.¹⁵⁴

Iz ovih sažetih podataka jasno se vidi da M. T. Varro govori o dvjema glavnim socijalnim strukturama, i to: 1) slobodni seljaci i 2) robovi.

Što se tiče prve grupe, on ih dijeli u tri kategorije, i to: a. — *pauperculi* (siromašni, odnosno mali posjednici) koji zajedno sa svojom djecom obrađuju zemlju; b. — *mercenarii* (najmljenici) koji predstavljaju sezonsku radnu snagu i koji obavljaju teže poslove, i to u vinogradima, kosidbu i žetvu, te mljevenjem; i c. — *obaeratii* koji bi predstavljali elemenat dužničkog ropstva. Iako su prve dvije kategorije donekle jasne, ova treća, tj. *obaeratii*, teško da se točnije odredi.

¹⁴⁹ Cfr. A. Dabinović, *Otkada postoji kmetstvo*, p. 24—27, 99.

¹⁵⁰ Cfr. G. Alföldy, *Bevölkerung*, p. 47; J.J. Wilkes, *Dalmatia*, p. 4, 23, 27, 164. Tu je riječ o Daorsima, iako o njihovom ilirskom karakteru nema razloga sumnjati (Cfr. Z. Marić, *Godišnjak*, CBI X/8, 1973, p. 109—126; Isti: GZM u Sarajevu, n.s. XXX/XXXI, 1975, pp. 5—50).

¹⁵¹ M. Terentii Varronis, *De re rustica libri tres...*

¹⁵² Cfr. *Lexikon der Antike* I, Bd. 4, p. 326.

¹⁵³ Svakako da pod pojmom *Illyricum* kod M.T. Varrona treba podrazumjeti ilirsku komandu, a ne neku etničku jezičnu cjelinu. Naime, rimska provincija *Illyricum* predstavlja samo jedno operativno-vojno područje, a ne i administrativno-pravnu jedinicu. Međutim, kako je *Illyricum* 27. god. pr. n.e. predan Senatu, on se onda počeo nazivati *Delmatia* (*Dio* LIII 12, 8), zbog ratova koji su vođeni s *Delmatima*. No iako bi se njegov tekst odnosio samo za područje *Dalmacije*, ipak bi se sa većim oprezom moglo uzeti i za šire područje *Ilira*.

¹⁵⁴ M. Terentius Varro, *De re rustica* I, 17: „*Omnes agri coluntur hominibus servis aut liberis aut utrisque: liberis, aut cum ipsi colunt, ut plerique pauperculi cum sua progenie, aut mercenariis, cum conductis liberorum operis res maiores, ut vindemiae ac foenificia, administrant iique quos qbaeratos nostri vocitarunt et etiam nunc sunt in Asia atque Aegypto et in Illyrico complures.*“

Sam, naime, Varro kaže: „Iique quos obaeratos nostri vocitarunt et etiam nunc sunt in Asia atque Aegypto et in Illyrico complures”¹⁵⁵ Tko su, dakle, ti i kakvu su socijalnu strukturu oni predstavljali? Prema nekima, oni bi predstavljali seosko stanovništvo koje je, da bi isplatilo dugove svojim gospodarima, moralo raditi težačke poslove sa svojom djecom.¹⁵⁶ Ima i mišljenja da se ovi obaeratii identificiraju za ovisnim seoskim stanovništvom tračkih područja, koji su u stanju porobljenih poljoprivrednih radnika, slično dardanskim duloima, za vrijeme mira obrađivali zemlju, a u ratu su išli pod zastavom svoga gospodara.¹⁵⁷ Međutim, jedna ovakva identifikacija teško je prihvatljiva, kao što se moglo vidjeti iz svega onoga što je naprijed rečeno. Između ostaloga, i sama vremenska paralela, tj. IV st. pr. n.e., nekako je smiona i teško prihvatljiva. Uostalom, poteškoća je velika i u interpretaciji same riječi. Prema F.K. Savignyu,¹⁵⁸ ova bi riječ trebala glasiti ne obaeratii, nego operarii. Forcellini¹⁵⁹ pak smatra da za to nema opravdanja, ali ipak ne zauzima neki određeni stav, jer uzima oba oblika — „obaeratii” i „operarii”. Zanimljivo je da se ta kategorija spominje i kod Plinija Starijega,¹⁶⁰ što nije čudno, kada se znade, kao što je već rečeno, da je Varro njemu bio jedan od osnovnih izvora. Međutim, kod Plinija Starijega nalazi se u značenju „aere diruti” tj. ljudi podređeni erariju rimskoga naroda (aeraririum Populi Romani).¹⁶¹ Naime, prema A. Dabinoviću, riječ je o ljudima koji su iz državnog vlasništva (ager publicus) prešli u privatnu svojinu. Prema tome, kako u Varronovo doba takvih dodjeljenih imanja „ager publicus” nije više bilo, smatra se da se tu radi o seljacima na rimskom „ager publicus”, koji su nosili naziv „obaeratii”.¹⁶² Teško je vjerovati ovakvoj interpretaciji za ilirski teritorij, uzimajući u obzir da je ovo područje Rimljanima bilo više poznato kao rudarsko, a ne poljoprivredno. Osim toga, već je istaknuto da kod Ilira robovski elemenat u poljoprivredi nije bio značajan ekonomski faktor. Bez obzira na različitosti oblika i načina interpretacije, tumačenje koje daje Forcellini,¹⁶³ a i drugi, da pod obaeratii, odnosno operarii, treba podrazumjevati socijalna kategorija koja je svoju zaduženost plaćala svojim radom na poljima sa djecom i svojim obiteljima — ipak je najprihvatljivije.

Iz Varrovog djela saznajemo i za socijalnu strukturu koja se bavila stočarstvom, u kojoj je grani ekonomskog života značajnu ulogu igrala i žena. M.T. Varro se ne može načuditi, a i nadiviti otpornosti ilirske žene, koja je

¹⁵⁵ Ibidem.

¹⁵⁶ Cfr. R. Gandeva, *Moralische und soziale...*, p. 131.

¹⁵⁷ Cfr. B. Gerov, *GSUFF* 50/2, 1955, p. 19.

¹⁵⁸ Cfr. A. Dabinović, op. cit., 22; F.K. von Savigny, *Ueber des römischen Kolonat*, Berlin 1928; M.I. Rostovzeff, *Studien zur Geschichte des römischen Kolonates*, Archiv für Papyrusforschung I, Leipzig 1910.

¹⁵⁹ Forcellini LTL IV p. 331: „Obaerarius, -ii, m. Nomen proprie adiect. ex ob et aerarius, absolute adhibitum de eo, qui acre alieno obstrictus, operam suam agriculturae praestare cogitur. Varr. 1 RR. 17. Liberi colunt afros cum iis, quos obaerarios nostri cocitarunt. Quidam Codd. obaeratos, sed praestantiores obaerarios alii tamen legendum putant operarios”.

¹⁶⁰ Plin. NH XXXIV, 1.

¹⁶¹ Cfr. A. Dabinović, op. cit., p. 22.

¹⁶² Ibidem.

¹⁶³ V. bilj. 159.

jaka, slobodna i nesramežljiva, a na poslu ne zaostaje za muškarcem.¹⁶⁴ U razgovoru sa svojim sagovornikom Tremelium, koji mu je pričao da je vidio udate žene u Liburniji koje su bile natovarene drvima, a istovremeno su držale u rukama neka po jedno a neka po dva djeteta,¹⁶⁵ on mu odvrća da su žene u Iliriji tako slobodne da je djevojkama, dvadesetgodišnjakinjama, slobodno da imaju predbračne seksualne odnose i da ilirske žene tako lako rađaju da se, kad treba da se porode, malo povuku u stranu i kasnije ponesu dijete kao da su ga našle, a ne porodile.¹⁶⁶ I ne treba se iznenaditi što je jedan Rimljanin, znajući za mekušavost i oronulost Rimljanki, bio zadivljen ne samo takvim socijalnim položajem ilirskih žena nego i njihovom otpornošću i prirodnošću njihova življenja. Naime, one su „matres familias” sa značenjem „gospodarica doma”, što je karakteristika slobodnih, stočarskih socijalnih struktura.¹⁶⁷ Svakako je socijalni položaj žena kod ilirskih plemena bio veoma povoljan i, može se slobodno reći, ravnopravan sa položajem muškaraca. Inače, kako da se tumači, između ostalog, kraljevanje Teute, i to u doba kritično po Ilire. Athenej¹⁶⁸ nam govori, prenoseći Theopompa, o slobodi ilirskih žena koje su jele i pile zajedno sa muškarcima na svečanim gozbama i nazdravljale svakom prisutnom.

Uspostavljanjem rimske vlasti nad Ilirima, kao što je već rečeno, socijalna se struktura nije izmjenila. Dapače, Rimljani, vođeni pragmatičnom politikom, zadržavaju stečeno stanje socijalnih struktura, dajući im samo rimsko pravno tumačenje. Jer, jedino je tako Rim mogao ostvariti svoju vanjsku politiku, čiji je glavni cilj bio da obilno eksploatira rudno blago na cijelom ilirskom teritoriju.^{168a} Upravo kroz ovaj ekonomski aspekt može se protumačiti činjenica da Rim nije išao na romanizaciju domorodačkog stanovništva ilirskog teritorija.

Međutim, da bi se razbio otpor domorodačkog stanovništva, Rim počevši od Vespazijana,¹⁶⁹ Trajana¹⁷⁰ i dalje na osvojenim područjima osniva kolonije i municipijume. Okolno stanovništvo ovih područja tretiralo se kao

¹⁶⁴ M.T. Varro, *De re rustica* II, 10: „Quae in opere multis regionibus non cedant viris, ut in Illyrico passim videre licet“.

¹⁶⁵ M.T. Varro, *De re rustica* II, 10, 8: „Ut te audii dicere, inquit cum in Liburniam venisse, te vidisse matres familias, eorum adferre ligna et simul pueros, quos alerent, alias singulos, alias binos, quae ostenderent fetos nostras, quae in copiis iacent dies aliquot, esse ciucidas ac contemnendas“.

¹⁶⁶ Ibidem.

¹⁶⁷ Ovdje neće biti riječi o liburnskim ženama i o njihovom društvenom položaju, pošto je o ovom problemu raspravljano već podosta i dokumentirano (Cfr. M. Suić, *Nekoliko etnoloških podataka o antičkim Ilirima*, p. 99—110).

¹⁶⁸ Athen. X 443 ab 60.

^{168a} Cfr. G. Novak, HZ I/1948, p. 150 ss.; E. Pašalić, GZM u Sarajevu, n.s. IX/1954, p. 68; M. Garašanin, *Istorija Crne Gore* I, p. 107, 145, 154. Vidi o tome i CAH VII, chap. XXVI, 4, p. 832 ss.; G. Wasler, *Historia* II/4, 1953, p. 310 ss.

¹⁶⁹ Cfr. M. Rostovzev, op. cit., p. 275.

¹⁷⁰ Cfr. Z. Mirdita, *Eine Inschrift aus Ulpianum*, pp. 161—166.

*incolae*¹⁷¹ koji su obrađivali zemlju kao nadničari, odnosno najmljenici. I dok je stanovništvo kolonija služilo u legijama, oni iz municipiuma, kao peregrini, služili su u auxiliarnim trupama.^{171a}

Razvijanjem latifundijskog sistema i kolonija socijalna se struktura mjenja.¹⁷² Posljedica sve težeg socijalnog i ekonomskog položaja tih kolona jeste napuštanje zemlje. I, počevši od IV st. n.e., carevi su, da bi spriječili ovu pojavu, nastojali da raznim zakonskim mjerama vežu kolone za zemlju.¹⁷³ Istu su sudbinu dijelili i slobodni seljaci.¹⁷⁴ Samim time njihov se položaj ni u čemu nije razlikovao od položaja robova.

Iako je u urbanim centrima socijalna struktura bila izdiferencirana i donekle u nešto boljem položaju, socijalni položaj struktura koje su radile u rudnicima ili kamenolomima bio je ipak identičan robovskoj snazi. To nam potvrđuju podaci Flora,¹⁷⁵ koji kaže da je August naredio Vibiu, namjesniku Dalmacije, da divlje stanovništvo prisili da radi u rudarskim okvirima.

C. EKONOMSKE STRUKTURE

Već iz dosadašnjeg raspravljanja jasno se mogla dobiti jedna opća slika karaktera ekonomske problematike i njenih struktura kod ilirskih plemena. Ipak se mora reći da nam o njima antički autori, za razliku od ostalih navedenih fenomena života ilirskih plemena, govore obilnije. Uz nadopunu epigrafskog materijala slika ekonomskih struktura postaje nam tako jasnija i veoma raznorodna.

Pored zemljoradnje i stočarstva, ima i drugih vidova privređivanja, kao što su rudarstvo, razna zanatstva, trgovina i dr. Dakako da je to uvjetovalo razvijanje intenzivne trgovine, što je odraz s jedne strane geografskog položaja ilirskog teritorija i njegovih prirodnih mogućnosti komuniciranja sa susjednim krajevima i, s druge strane, procvata gradskog života koji osobito u IV st. pr. n.e. postaje značajan faktor ekonomskog života. Ne treba tu izgubiti iz vida ni prirodna bogatstva ovih područja, osobito rudna.

Značajna uloga grada u ekonomskom životu na mediteranskom bazenu a osobito kod Grka počinje još u mikensko doba.¹⁷⁶ Sistem kolonizacije i osnivanje novih naselja, odnosno emporija, uglavnom uz morske obale, utjecao je na diferencijaciju socijalnih struktura i kao posljedica podjele rada i na intenziviranju trgovine, zanatstva i drugih vidova privrednog života. Osnivanje grčkih kolonija uzduž jadranske obale, kao Apollonia (627), Dyrrachium (588), Issa¹⁷⁷ i njihovih emporija, bez sumnje je utjecalo na politički, socijalni

¹⁷¹ Dig. L 16, 239, 2.

^{171a} PWRE XXIV/2, 1925, s.v.

¹⁷² V. bilj. 158.

¹⁷³ Cod. Iustin. XI 53, 1.

¹⁷⁴ Cod. Iustin. XI 53/52/.

¹⁷⁵ Flor. 1, III, 25.

¹⁷⁶ Cfr. O. Neurath, op. cit., p. 45.

¹⁷⁷ Cfr. G. Novak, *Stari Grci na Jadranskom moru*, pp. 145—221; Isti: *Kolonizatorsko djelovanje Dionizija Starijega*, pp. 111—128; Isti: *Das griechischen Elemente in Dalmatiens Städten*, pp. 117—125. O utjecaju Grka na Jadranu vidi osobito: R.L. Beaumont, JHS, vol. LVI/1936, pp. 159—204.

i ekonomski položaj ilirskih aglomeracija. I već u IV st. pr. n.e., osobito na južnom ilirskom području imamo razvijeni grad koji se u ekonomskom ili političkom pogledu ni u čemu ne razlikuje od antičkoga grada.¹⁷⁸ Može se slobodno reći da je ista situacija i uzduž cijele jadranske obale,¹⁷⁹ pa čak i u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka.¹⁸⁰ Jedno od takvih značajnih središta jeste i Damastion, o kojem nam Strabon govori¹⁸¹ kao o značajnom centru bogatom rudama, osobito srebrom. Iako njegova ubikacija još nije točno utvrđena,¹⁸² ipak je u konkretnom slučaju bitno da se nalazio na ilirskom području. Ekonomski značaj tih urbanih centara pokazuje i novac koji je bio u opticaju. On odražava i intenzitet trgovine, i to poljoprivredno-stočarskim proizvodima iz unutrašnjosti zemlje i luksuznom robom koja se proizvodila u tim centrima, a i prekomorskim oblastima. Zanimljivo je da je apulska keramika posvjedočena i u unutrašnjosti,¹⁸³ a ne samo u primorskim oblastima, koja se uvozila iz Apulije od VIII do V st. pr. n.e.¹⁸⁴ I sama činjenica bogatih nalazaka novaca u unutrašnjosti kako Apollonije i Dyrachiuma¹⁸⁵ tako i Damastiona¹⁸⁶ jasno govori o proizvodnji raznih dobara i njihovom iznošenju na tržište.¹⁸⁷ Na osnovu podataka Pseudo-Aristotela¹⁸⁸ i Strabona,¹⁸⁹ u kojima se kaže da Ardiejci nisu uvezili sol i da se ne mješaju sa ostalim narodima, jasno govori o postojanju trgovine solju. Trgovina je bila tokom čitavog razdoblja rimske dominacije nad ilirskim područjem veoma značajna grana ekonomskog života. Tako u djelu anonimnog autora „*Descriptio totius mundi et gentium*”¹⁹⁰ iz IV st. n.e. čitamo da je dardanski sir bio veoma poznat. A o Dalmaciji kaže da je razvila veoma značajnu trgovinu i da je izvozila tri

¹⁷⁸ Cfr. P. Lisičar, *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu*, Skopje, 1951; S. Islami, *Iliria* II, Tirana 1972, p. 7—23; F. Prendi, *Iliria* IV/1, Tirana 1976, p. 81—100.

¹⁷⁹ Cfr. M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976; M. Garašanin, *Istorija Crne Gore* I, p. 193—240.

¹⁸⁰ *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, pp. 178—185; M. Mirković, *Einheimische Bevölkerung und römische Städte*, pp. 811—884.

¹⁸¹ Strabo VII 7, 7.

¹⁸² J.M.F. May, *The Coinage of Damastion*. . . , London 1939; R. Katičić, *Godišnjak CBI* XIV/13, 1977, p. 47—49; Z. Mirdita, *Intorno al problema*, p. 212 ss.

¹⁸³ Cfr. N. Ceka—L. Papajani, *Monumentet* 1/1971, Tiranë, p. 43; S. Islami, *Iliria* IV/1, Tirana 1976, p. 76.

¹⁸⁴ Cfr. P. Lisičar, *op. cit.*, p. 36—39; *Apulska keramika na istočnoj jadranskoj obali*, Zadar 1972.

¹⁸⁵ Cfr. H. Ceka, *Questions de numismatique*. . . , p. 21 ss.

¹⁸⁶ Cfr. J.M.F. May, *The Coinage of Damastion*, London 1933.

¹⁸⁷ Zanimljiv je Strabonov podatak koji kaže da Delmati ne koriste novac, a ova je pojava karakteristična i za mnoge druge barbare. Strabo VII 5, 5: „. . . to de me hresthai nomismasi pros men tus en te paralia taute edion, pros allus de ton barbaron polus koinon”. Medutim, poznato je da je na tom području pronađen i novac republičanskog doba. Osim toga, iako se znade da je Strabon za opisivanje jadranske obale koristio Theopompa, Efora, Timeja i dr., ipak se ne može shvatiti o kojim je barbarima riječ. Jedino, ako se misli na plemena u unutrašnjosti Dalmacije, jer ostala priobalna plemena, kao Daorsi, koju svoj novac (Cfr. Dj. Basler, *GZM* u Sarajevu, n.s. XXII, 1971, p. 333 ss.; I. Marović, *Godišnjak*, *CBI* XIII/11, Sarajevo, 1976, p. 221 ss.).

¹⁸⁸ Pseud. Aristotel, *De mirabilibus auscultationibus*, 844, b. 138.

¹⁸⁹ Strab. VII 5, 11.

¹⁹⁰ Anonymi *Descriptio totius mundi et gentium*, A 51; A 53.

važna proizvoda: drvo, sir i željezo. Također se u Rim uvezio dokleatski sir, koji je bio veoma poznat.¹⁹¹

Novac je značajan i za poznavanje ostalih ekonomskih djelatnosti — kako poljoprivrede tako i stočarstva. Naime, simbolika utisnuta na novcu, kao npr. ralo, klasje, grozdovi,¹⁹² jasno govori o razvijanju navedenih privrednih djelatnosti. Ovo smatramo veoma značajnim, jer koliko-toliko popunjuje prazninu podataka antičkih autora.

Što se zemljoradnje kod Ilira¹⁹³ tiče, imamo jedan opći podatak kod Pseudo-Scymnosa,¹⁹⁴ koji izričito kaže da se plemena koja žive u unutrašnjosti bave poljoprivredom. Međutim, zemljoradnja u unutrašnjosti Balkana ima dugu tradiciju, i to još iz prahistorijskih vremena. Tako su u Butmiru, u pećini Hrustovača (kod Sanskog mosta), Ripču nađeni karbonizirano žito, žrvnjevi, sjemena raznih mahuna, ostaci vinove loze i drugih elemenata koji govore o bavljenu stanovništva ovoga djela zemljoradnjom.^{194a} Uostalom, i Agatharchid iz Knida, govoreći duloima kod Dardanaca, odnosno prospelata kod Autarijata,^{194b} izričito govori o poljoprivredi, koja je (makar bio preuveličan broj duloia, odnosno prospelata) bila veoma značajna grana ekonomskog života ovog centralnog balkanskog područja. U vezi sa poljoprivredom značajna je pojava diobe zemljišta, a odnosi se na Delmate. Oni su, naime, svake osme godine, kako nam saopćavaju Strabon¹⁹⁵ i Stefan Bizantinc,¹⁹⁶ dijelili zemljište između članova roda i plemena. Kako je Strabon koristio za ovo područje djela Theopompa, Timeja, Efora, jasno se može vidjeti da je ova pojava razdoblja starijeg od onog u kom je pisao Strabon.¹⁹⁷ K tome, periodična dioba zemljišta nije bila strana u antičkom svijetu, a osobito ne u Sparti. Naime, tamo je još Likurg predvidio da se zemljište dijeli nakon izvjesnog broja godina.¹⁹⁸ Ovu je Likurgovu zakonsku naredbu revidirao kralj Agid,¹⁹⁹ naređujući da se osvojena zemlja dijeli na određene dijelove Spartijatima. Ne ulazeći u detalje treba istaći da se i u Rimu dijelilo državno zemljište, „ager publicus”, odnosno „ager adsignatus”, i to u Italiji čak u privatnom vlasništvu, a ono u provincijama koje se smatralo kao fiskalni element ili se davalo novim ili se ostavljalo starim zemljoposjednicima,²⁰⁰ dok iz Scodranskog diktata L. Anicia saznajemo da se kod Ilira zemlja davala čak u zakup, što je veoma teško pogađalo okolno stanovništvo.²⁰¹

¹⁹¹ Plin. NH XI 42/97/.

¹⁹² Cfr. H. Ceka, *Questions de numismatique...*, p. 91 ss.; P. Lisičar, op. cit., p. 39. ss.

¹⁹³ Opširnije o poljoprivredi kod Ilira vidi: K. Kurz, *Sbornik historycký*, 16/1968, Praha, 149–171; A. Stipčević, op. cit., p. 137 ss.

¹⁹⁴ V. bilj. 38; Strab. VII, 5, 5.

^{194a} Cfr. G.B. Managetta, *GZM BiHa*, VIII/1896, pp. 43–48; K. Maly, *GZM BiHa XVI/1904*, pp. 165–170; A. Benac, *GZM u Sarajevu*, n.s. VI/1951, pp. 271–279. (Tu se i nalazi opširna literatura o ovom pitanju).

^{194b} V. bilj. 121.

¹⁹⁵ Strabo VII 5, 5: „idion de ton Dalmateon to dia oktaeteridos horas anadasmon poicisthai.”

¹⁹⁶ Steph. Byzan. *Ethnika* 285, 5.

¹⁹⁷ Cfr. G. Novak, *HZ I/1948*, p. 145.

¹⁹⁸ Plut. Licurg 17.

¹⁹⁹ Plut. Agid 9.

²⁰⁰ Cfr. Rostovtzev, *Storia economico e sociale*, p. 14 ss.

²⁰¹ Liv. XLV 18.

Medutim, nameće se samo po sebi pitanje — šta treba podrazumjeti pod ovim oktenijem, pojavom koja je bila karakteristična za čitav mediteranski bazen.^{201a} Drugim riječima, da li može biti riječ o diobi jedne plodonosne zemlje koja je svake osme godine prelazila iz ruke u ruku. Tko god je obilazio malo područje Delmata mogao je uočiti da je ono brdsko-planinski kraj koji je prikladniji za stočarstvo, negoli za poljoprivredu. Pa čak i Duvanjsko polje, gdje se nalazi i Delminium.²⁰² A ukoliko se uzme u obzir i činjenica da su se Delmati prostirali uzduž Jadranske obale od rijeke Titius (Krka) na sjeveru sve do Narone (Neretve) na jugu i u centralnom i jugozapadnom dijelu Bosne,²⁰³ onda nema sumnje da je tu riječ o pašnjacima, a možda i o šumama. Naime, i sam Strabon²⁰⁴ kaže da ime Delminium znači paša za ovce, dok Flor²⁰⁵ piše da Delmati većinom žive u šumama. Dakle, čini se da je M. Suić²⁰⁶ u pravu kada kaže da je tu riječ o djeljenju paša, a ne zemlje. Razlog za to on nalazi u nekoliko primjera primorskih gradova Dalmacije kasnijih vremena, gdje je sistem dijeljenja pašnjaka bio i Statutima utvrđen. Tako Statut grada Paga utvrđuje norme o diobi pašnjaka svake osme godine. No i pored toga, ova se pojava ne može uopćavati na sva ilirska plemena.

Jedna od značajnijih grana privređivanja kod Ilira bilo je i stočarstvo. Pored simbola na novcu, na kojem se pojavljuju koze, odnosno jeleni, iako su to novci Ise i Fara, jasno se može zaključiti da se to stanovništvo bavilo stočarstvom. O toj grani privrede govore i antički autori. Tako Stefan Bizantinac,²⁰⁷ citirajući Hekateja, izričito kaže da je područje Adrije bogato pašnjacima, gdje životinje daju dvoje, troje, više puta četvero i petoro mladunčadi godišnje. A kokoške, iako su manje od drugih, nose jaja dva puta dnevno. I Pseudo-Scymnos²⁰⁸ kaže da je zemlja veoma plodna i da je oplod životinja veoma velik. A Strabon²⁰⁹ govori o žestokoj borbi između Autarijata i Ardiejaca oko slanih izvora, koji se mogu identificirati sa područjem Konjica,²¹⁰ što jasno pokazuje njihov značaj za stočarstvo ovih plemena. I u djelu „O historiji životinja”, koje se pripisuje Aristotelu, jasno se govori o uzgoju životinja kod Ilira, i to jednokopitarske svinje, krave, magarca, jarca, koze, kokoši i dr.²¹¹ M.T. Varro u svome već navedenom djelu govori o velikom broju

^{201a} Cfr. M. Budimir, VAHD LIII, 1952, p. 12.

²⁰² Oko ubikacije Delminiuma mišljenja se razilaze. C. Patsch (GZM BiHa XVI/1904, pp. 307—346) smatrao je da Duvno treba identificirati sa Delminiumom. U novije vrijeme M. Zaninović (Godišnjak CBI V/3, 1967, p. 5 ss.) smatra da ga treba locirati na gradini kod Gaja, iznad samog Duvna. Posljednji koji se ovim pitanjem bavio jeste I. Bojanovski. Prema njemu, Delminium bi se trebao nalaziti u Prisoju (Cfr. I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta*. . . , p. 233—244. Ovdje se nalazi i sva poznata literatura o ovom pitanju).

²⁰³ Cfr. M. Zaninović, Godišnjak CBI IV/2, 1966, p. 33 ss.

²⁰⁴ Strab. VII 5, 5: „. . . Dalmion de megale polis, hes eponymon to ethnos. mikran d'epoiese Nasikas kai to pedion meloboton“. Strab. VII 5, 4; 5, 10.

²⁰⁵ Flor II, 25: „Delmatae plerumque sub silvis agunt“.

²⁰⁶ M. Suić, *Nekoliko etnoloških podataka*. . . , p. 103—104, bilj. 19.

²⁰⁷ Steph. Byzan. s.v. Adria.

²⁰⁸ Pseudo-Scymn. 377; Pseud. Aristotel. *De mirab. auscult.* 128.

²⁰⁹ Strab. VII 5, 11.

²¹⁰ Cfr. M. Garašanin, *Istorija Crne Gore* I, p. 91.

²¹¹ Pseud. Arist. *De animalium Historia* 1, 499b; 20, 522b; 18, 572b; 28, 606b; *De mirab. auscult.* 835 b, 75; 128; 844b, 138. Plin. NH III 46/106: „Sues in Illyrico quibusdam locis solidas habent nuguales“.

bivola u Dardaniji,²¹² a u Iliriji su se uzgajale ovce. Kod Ilira bilo je poznato i pčelarstvo, pa su od meda Taulančani proizvodili neko piće.²¹³

Ni vinova loza nije bila strana Ilirima. Naime, postoji mišljenje da su nju Iliri preuzeli od Grka.²¹⁴ Ali i pored toga, u Ripču su nađeni ostaci vinove loze,²¹⁵ što jasno pokazuje, da se ona uzgajala i u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka još davno prije doticaja sa grčkim kolonijama. Bez obzira na porijeklo vinove loze, iako A. Stipčević²¹⁶ smatra da je ona bila poznata Ilirima i prije njihovog kontakta sa Grcima, vino je bilo piće koje su Iliri veoma konzumirali. Tako nam Polyaen²¹⁷ pripovjeda kako su Kelti lukavstvom pobijedili Autarijate, ulivši im otrova u vino i ostalu hranu, i tako ih otrovali. A Athenej,²¹⁸ prenoseći Theopompa, kaže da su Iliri mnogo pili. Pored lova i ribolova, i drugih kućnih privrednih djelatnosti, o kojima nam najjasnije govore i oruđa,²¹⁹ značajna grana privređivanja kod Ilira bilo je i gusarstvo, kao i kod drugih mediteranskih naroda. O ovom vidu ekonomskog života kod Ilira postoji opširna literatura. Tako je H.J. Dell²²⁰ smatrao da je gusarstvo osobito kod Ardiejaca bilo organizirana aktivnost preko koje oni zadiru u imperijalističke interese Rimljana. O gusarstvu Ilira govore nam dovoljno i antički autori, kao djelatnosti njihova svakodnevnog života, i da su veoma vješti na moru.²²¹ A Livije nam izričito kaže „da su Iliri, Liburni i Histri, divlji i većina njih u zlu glasu zbog gusarenja”.²²² Na drugom mjestu, Lucije Duronije, nakon što se 180. god. pr. n.e. vratio iz Ilirije u Rim, u svome izvještaju između ostaloga kaže da je razlog gusarenja sam ilirski kralj Gencije.²²³ Najvjerojatnije, kao što se može vidjeti iz ovoga izvještaja, gusarenje je bilo i jedan od izvora za obogaćivanje kraljeva i ostalih viših slojeva ilirskog društva. Gledano sa ovoga stanovišta, smatramo da se donekle može shvatiti i odgovor Teute, upućen rimskim poslanicima, braći Korunkanijima.²²⁴

Ali jedna od najznačajnijih privrednih djelatnosti još od prahistorijskih vremena pa do kasne antike kod Ilira bilo je rudarstvo. Još nam Strabon²²⁵ govori o bogatim rudnicima srebra u čijoj se blizini nalazi grad Damastion. A ilirsko zlato je bilo veoma poznato u Rimu. Kod Plinija Starijega²²⁶ čitamo da su zlatne narukvice u Dardaniji nosili i muškarci, zbog čega se i zovu dardanske. A na drugom mjestu, kada govori o Dalmaciji, Plinije Stariji kaže:

²¹² M.T. Varro, *De re rustica* II, 1; II, 10.

²¹³ Pseud. Aristotel, *De mirab. auscult.*, 832a, 22.

²¹⁴ Cfr. G. Novak, HZ I/1948, p. 145, 150.

²¹⁵ Cfr. A. Benac, GZM u Sarajevu, n.s. VI/1951, p. 271—279.

²¹⁶ Cfr. A. Stipčević, *Iliri*, p. 138.

²¹⁷ Polyaen. VII, 42.

²¹⁸ Athen. X 443ab 60.

²¹⁹ Cfr. A. Stipčević, *Diadora* II/1960—61, Zadar, 1962, p. 135—177.

²²⁰ Cfr. H.J. Dell, *Historia* XVI/1967, p. 344—358; CAH VII, chap. XXVI, 2, pp. 824—826.

²²¹ Polyb. II 8, 8; Appian. *Illyrike* 3.

²²² Liv. X 4, 2: „Illyrii Liburnique et Histri, gentes ferae et magna ex parte latrociniiis maritimis infames“.

²²³ Liv. XL 42, 1.

²²⁴ Polyb. II 8, 8.

²²⁵ Strab. VII 5, 7.

²²⁶ Plin. NH XXXIII 3/12/: „... habent in lacertis iam quidem et viri, quod ex Dardanis venit-itaque et Dardanium vocabitur“.

„Ako je sreća tu se nađe zlata na površini zemlje, tako da se u svoje vrijeme za vladavine Nerona u Dalmaciji kopalo pojedinih dana po 50 funti”²²⁷ Bogatstvo i sjaj ilirskog zlata, koje je, kako se vidi iz Zakona XII tablica,²²⁸ bilo veoma cijenjeno i čak je zabranjivano da se kopa sa pokojnikom, učinio da i rimski pjesnici o njemu napišu divne stihove. Tako M.V. Martialis (38/41—104), obračunajući se nekom Makru, kaže: „Poći ćeš, Makro, u Solin, što leži na obali morskoj / — — — — — / sretni stanovniče zemlje bogate zlatom”,²²⁹ a epičar P. Papinije Statie iz prvog stoljeća n.e. (umro 96. god. n.e.) pjevajući o zlatnim rudnicima Dalmacije između ostaloga kaže: „Presijeva se hrastovina koju obilno krase dalmatinski metal; ono što se blista (sc. zlato) u dalmatinskom gorju”,²³⁰ Već i ovih nekoliko nabacanih podataka jasno govori o tome kakav je značaj imala za Rim ilirska metalurgija, konkretno dalmatinsko zlato. Zapravo, značaj ovoga zlata vidi se i iz riječi L. Aeneasa Flora, koji između ostaloga kaže: „Ali August naredi Vibiju (sc. namjesniku Dalmacije, Z.M.) da ih sasvim pokori, a ovaj prisili divlje pleme na kopanje zemlje i ispiranje zlata; taj narod inače vrlo pohlepan na sve istražnje (sc. zlata, Z.M.) takvom strašću i marljivošću da izgleda kao da ga kopa za svoje potrebe”.²³¹ Život u tim rudnicima bio je veoma težak. O načinu kopanja i vađenja rude ostavio nam je veoma impresivan opis Plinije Stariji, koji između ostaloga kaže da su se kopali rudarski potkopi pod čijim su se bočnim stranama širile rudne žice, dok je zemlja podupirana drvenim gredama.²³² O razvoju rudarske djelatnosti u kasnoj antici nema posebno pisanih podataka. Iz Teodozijeveg edikta upućenog Eusigniu, prefektu prefekture Ilirika, koji je njim upravljao 386. god. n.e., saznajemo da su rudnici bili pod nadzorom prokuratora, koji su se birali iz redova kurijala. Iz ovog edikta još saznajemo da su prokuratori rudnika Makedonije, Dacia Mediterranea, Mezije ili Dardanije, koji su bili zaduženi da ubiraju i godišnje poreze, iz straha od neprijatelja napuštali svoje dužnosti, zbog čega im je bilo naređeno da tu svoju dužnost moraju vršiti sve do kraja.²³³ Ovako nastalu situaciju možemo protumačiti kao posljedicu nesigurnosti zbog neprestanih provala barbara. No i pored toga, interes o rudnom blagu nije prestao. Tako još u VI st. n.e. čitamo kod Marka Aurelia Cassiodora o rudnicima željeza u Dalmaciji: „Osim toga naređujemo ti da pravim podzemnim prokopima pretra-

²²⁷ Plin. NH XXXIII 4/21/: „Invenitur /sc. aurum/ aliquando in summa tellure protinus, rara felicitate, ut nuper in Dalmatia principatu Neronis singulis diebus etiam quinquaenas libras fundens“.

²²⁸ Zakon XII. Tablica, X 7.

²²⁹ M. Valerius Martialis, *Epigramaton libri X*, 78, st. 1, 5: „Ibis litoreas Macer Salonas / — — — — — / Felix auriferae colone terrae“.

²³⁰ P. Papinius Statius, *Silvarum libri quinque*, I 2, 13; III 3, 86.

²³¹ Flor. I, III, 25: „Sed Augustus perdomandos Vibio mandat, qui efferum genus fodere terras coegit aurumque repurgare; quod aliquin gens omnium cupidissima eo studio, eam, diligentia auquirat, ut illud in usus suos eruere videantur“.

²³² Plin. NH XXXII, 25.

²³³ Cod. Theod. I, 32, 5/386 Iul. 29/: „... Cum procuratores metallorum i(n) tra Macedoniam Daciam mediterraneam Moesiam seu D(ar)daniam soliti ex curialibus ordinari, per quos sollempnis pr(o)fligetur exactio, simulato hostili metu huic se necessitati subtraxerint, ad implendum munus retrahantur ac nulli de(in)ceps licentia laxetur prius indebitas expetere dignitate(s), quam subeundam procurationem fidei sollertique exac(tio)ne compleverint.“

žiš ležišta željeza u već spomenutoj Dalmaciji, gdje u mekoj zemlji nastaje tvrdo željezo, i tali se na vatri, da bi postalo izdržljivo. Od toga s božjim pomoći, dolazi odbrana domovine; time se stvara plodnost polja, i mnogostrukom korišću služi za potrebe ljudskog života. . .”

„Stoga smo našim naređenjem Simeona vrlo uglednog čovjeka, čija nam je vjernost odavno poznata ili odanost prokušana, uputili u provinciju Dalmaciju da sredi plaćanje poreza u naturi a takođe da sredi i željezne rudnike”.²³⁴

Sjećanje na rudarsku djelatnost odražava se i u toponimiji ovih područja, kao *Argentaria* (Srebrnica), *Olovo* itd. Ali kako o rudarskoj djelatnosti u ilirskim zemljama od prahistorije pa do u kasnu antiku postoji obilna literatura, mi se ovdje na tome nećemo zadržati, bilo da je riječ o njihovom funkcioniranju, načinu korišćenja ili pak upravljanju.

Međutim, u *Notitia Dignitatum*, koja je odraz kraja IV i početka V st. n.e. Ilirikuma, a i ostalih dijelova kasnog Rimskog carstva, nalazimo podatke o ekonomskoj situaciji ovih područja. Tako se tu govori o *Gynaecima*, radionicama tkanina, koje su se nalazile na čitavom području Dalmacije. A ona u Splitu, koju je bio osnovao Dioklecijan,²³⁵ funkcionirala je još u VI st. n.e.²³⁶ Već u kasnoj antici postoje „*Procurator gynaeciei Joviensis Pannoniae Aspalato*“ i „*Procurator gynaeciei Bassanensis Pannoniae Secundae translati Sulanis*“.²³⁷ Ove radionice su bile i IV i V st. n.e. vlasništvo cara, čiji su radnici bili uglavnom robovi, i to u prvome redu kažnjeni kršćani.²³⁸ Kao i u drugim privrednim granama, tako i u ovim *Gynaecii*ima radnici nijesu uspjeli napustiti radionicu ili pak da se uključe kod nekog privatnika, jer su bili „*nexu sanguinis ad divinas largitionis pertinentes*”.²³⁹ Osim toga, postojale su i *collegia*.²⁴⁰

Za bolje shvatanje pitanja ekonomskih struktura kod ilirskih plemena, osim ovoga što je do sada rečeno, vrijedno je napomenuti i monetarnu djelatnost ne samo „kraljeva Ilira” nego i pojedinih dinasta. Pored gradova, kao što su *Scodra*, *Lissus*,²⁴¹ kovali su novac i drugi gradovi, kao što su *Rizon*,²⁴²

²³⁴ PL Ep. XXV, XXVI, 590: „*Praeterea ferrarias venas praedictae Dalmatiae cuniculo te veritatis jubemus inquirere, ubi rigorem ferri parturit terrena mollities, et igne decoquitur, ut in duritiem transferatur. Hinc, auxiliante Deo, defensio patriae venit; huic agrorum utilitas procuratur, et in usus humanae vitae multiplici commeditate porrigitur. . .*”

„*Simeonem itaque virum clarissimum, cuius fidem o'im nobis est cognita vel devotio comprobata, ad ordinationem siliquatici, nec non ferrarium, ad provinciam Dalmatiam nostra ordinatione direximus*“. — Kako je o rudarskoj djelatnosti kod Ilira od prahistorije pa do u kasnu antiku dosta pisano, mi se ovdje na tome nećemo više zadržati, a glavna djela nalaze se u popisu literature.

²³⁵ Not. Dignit. *Orient.* II, 150.

²³⁶ Cfr. G. Novak, HZ I/1948, p. 136.

²³⁷ Not. Dignit. *Orient.* XI 45—48.

²³⁸ Cfr. G. Novak, HZ I/1848, p. 137.

²³⁹ Cod. Theod. VII 6, 15; X 20, 3, 7, 16.

²⁴⁰ Cfr. G. Novak, HZ I/1948, p. 137.

²⁴¹ S. Islami, *Iliria* II, 1972, p. 394—405, Tab. I—III.

²⁴² K. Pink, *Lokale Prägungen aus dem Sinus Rhizonicus*, u: Serta Hoffilleriana, Zagreb, 1940, pp. 529—530, 533—534.

Lihnid.²⁴³ Osim gradova mogli su novac, kao što je već napomenuto, kovati i gradske, odnosno plemenske zajednice, što se jasno može vidjeti iz utisnutih sigli, kao *Lissitan*, *Labiatan*, *Daorson*.²⁴⁴ Gencije, vođen koncepcijom apsolutizacije političke vlasti nad svojim podanicima, nastojao je uvesti i jedan zajednički monetarni sistem. To se može razabrati i iz činjenice što se na aversu mjesto Zeusa pojavljuje portret kralja, a na reversu ilirska lađa i umjesto imena grada dolazi ime kralja *bazileus Genthii*, dok je Lissusu, Labeatima i Daorsima ostavio samostalnost u utiskivanju naziva gradske i plemenske zajednice, držeći se ipak postojećih državnih standarda sa elementima lađe, kraljevskog portreta i ustaljene težine.²⁴⁵ Međutim, njegovim nestankom sa političke scene, autonomna politička djelatnost, osobito ona plemenskih i gradskih zajednica, dolazi do punog izražaja, čije aspiracije rimska vlast — radi lakšeg i potpunog pokoravanja ovih područja — ne samo podupire nego i legalizira. To se najbolje vidi iz Scodranskog diktata Lucija Anicija 168. god. pr. n.e.

ZAKLJUČAK

U svjetlosti postojećeg materijala, a u nastojanju da se što svestranije obuhvate i rasvijetle problemi političkih, socijalnih i ekonomskih struktura kod Ilira, svatko se suočava sa objektivnim poteškoćama.

Jedan od najtežih problema predstavljaju sami pisani izvori grčko-rimskih autora. Kako je njihova preokupacija s jedne strane bila dnevna politika država u kojima su živjeli i radili, pa shodno tome i interesi njihovih vlastitih sredina, odnosno s druge strane kozmopolitizam historičara helenističko-rimskog svijeta, koji zbog interesa centralne vlasti, u nastojanju opravdavanja svih njenih političkih akcija, — podaci o Ilirima su ili sekundarne prirode ili pak tendenciozni. Njihovi su podaci ne samo jednostrani nego i teško prihvatljivi bez kritičkog pristupa. Osobitu poteškoću za shvatanje političko-socijalnih, a donekle i ekonomskih struktura ilirskih plemena pomoću antičkih autora predstavlja primjenjivanje njihove terminologije za navedene strukture, a koja je karakteristična za helenističko-rimsko pravno shvatanje političkih, socijalnih i ekonomskih fenomena. Treba uzeti u obzir da su pojmovi kao *pólis*, *demos*, *populus*, *civitas* u navedenoj pravno-političkoj terminologiji korelati za *narod*, odnosno *državu*, ili pak *građanstvo*, odnosno *narodna skupština*; zatim *demos-populus* sa značenjem *skupina*, *mnoštvo*. Ali također ti pojmovi znače i *narod* kao etničku grupu, skupinu u apolitičkom značenju. Isto tako potrebno je imati u vidu da pojmovi kao *ethnos*, *gens*, *natio* koji su državno-političkoga karaktera istovremeno mogu biti i etnografskoga karaktera. K tome još pojam *natio*, osobito u III st. n.e., označava obično zajednicu u smislu geografskoga karaktera, kao npr. provinciju, ali ne i etničko obilježje.²⁴⁶

²⁴³ K. Regling, *Zeitschrift für Numismatik*, 35, 1925, p. 255—264, Tab. XIV, 5.

²⁴⁴ V. bilj. 82—84.

²⁴⁵ Cfr. S. Islami, *Iliria* III/1975, Tirana, p. 35.

²⁴⁶ CUL V 898, VI 2933, 30690, 32605 = 2845, 15493, 1935, 1625, 1907, 21569, 18190, 16100, 14234, 16310, 16247, 27198, 28624, 1803, 13328, 36277, 33867, 31651 i td.

U svjetlosti ovoga samo se po sebi nameće pitanje — da li se ti pojmovi sa takvim pravno-političkim i socijalnim različitim značenjima mogu kao takvi doslovce primjeniti i na ilirska plemena? Drugim riječima, da li su oni općevaljani i za političke, socijalne i ekonomske strukture ilirskih plemena, čija je plemenska organizacija i pored vanjske državno-političke forme opća karakteristika za čitavo vrijeme njihove pisane povijesti. Svakako da ne. To nam je pokazalo i razmatranje njihovih političkih struktura. Imajući sve ovo u vidu, shvatljivo je da treba izbjegavati bilo kakvo uopćavanje sadržaja koji nam pružaju navedeni pojmovi.

Druga značajna poteškoća vezana je za problem fragmentarnosti, vremenske neodređenosti i osobito nekritičnosti antičkih autora pri korišćenju starijih izvora. Ovog fenomena bili su svjesni i sami antički autori.²⁴⁷ Tako oni prepisuju podatke iz treće, a i četvrte ruke. Otuda velika poteškoća u njihovom kronološkom, a i geografskom sinhroniziranju i utvrđivanju, osobito kada je riječ o političkim, socijalnim i ekonomskim strukturama.

Pored toga, određenu poteškoću predstavlja i činjenica što o određenim društveno-političkim i ekonomskim kategorijama govorimo još uvijek u smislu državno-pravne terminologije i koncepcija iz XIX st., svojstvene zapadno-evropskim društveno-političkim i duhovnim fenomenima koji nisu općevaljani za sva područja i vremena, a osobito ne za balkansko područje.

Imajući navedene momente u vidu, nastojali smo da u okviru mogućeg i dostupnog materijala razmotrimo nekoliko aspekata političkih, socijalnih i ekonomskih struktura ilirskih plemena.

Zahvaljujući podacima antičkih autora i analizi onih o razvoju i karakteru političkih struktura ilirskih plemena, mogu se uočiti i izdvojiti slijedeći fenomeni:

a. — Vanjska forma tih pravno-političkih organizacija, barem što se tiče južnoilirskog i dardanskog prostora, ne mogu se shvatiti izvan okvira helenističkog, a kasnije i rimskog svijeta. U tome duhu treba shvatiti i interpretirati svu pravnu i političku terminologiju koju antički autori koriste kada govore o političkoj organizaciji Ilira. Naime i *bazileus* i *rex*, odnosno *fyloi* i *dinasti* predstavljaju više slojeve plemenskih zajednica, vijeće staraca i predstavnike autonomnih gradova. Ovakvu konstelaciju političkih struktura pored ostaloga uvjetovali su s jedne strane geografski položaj čitavog ilirskog prostora, a s druge strane gradovi uz primorsku obalu koji su bili spona u razmjeni materijalne i duhovne kulture sa državama i civilizacijama mediteranskog svijeta, a preko njih i sa širim područjima antičkoga svijeta. Takav položaj grada sa okolnim područjem utjecao je ne samo u političkim situacijama, što se odražavalo u njihovoj političkoj autonomiji, nego i u ekonomskoj samostalnosti, u prvome redu u mogućnosti kovanja vlastitog novca.

Ovaj se položaj gradova potvrđivao i za vrijeme rimske dominacije ilirskog teritorija. Naime, već krajem prvog ilirsko-rimskog rata gradovi postaju neke vrste „socii“^{247a} sa određenim ograničenjima u vanjskoj politici, ali u unutrašnjoj uživaju potpunu samostalnost. U tom smislu može se shvatiti zašto

²⁴⁷ V. bilj. 1.

^{247a} Cfr. CAH vol. VII, chap. XXVI, 5, p. 837.

su ti gradovi morali snabdjevati rimsku vojsku bilo mornaričkim, odnosno kopnenim snagama.²⁴⁸ Ovakav autonomni političko-ekonomski proces gradova i njihovih dinasta osobito se odrazio i u odnosu između njih i predstavnika viših političkih struktura ilirske vlasti. Naime, osjeća se ne samo otpor prema centralnoj vlasti nego i sklapanje kojekakvih saveza protiv tih centralnih političkih vrhovnih snaga. To je osobito došlo za vrijeme, a i poslije, drugog ilirsko-rimskog rata. O tome nas opširno obavještava i sam Polibije.²⁴⁹ Upravo ovakva politička klima ne samo da će olakšati Rimljanima da se lakše obračunavaju sa Gencijem, koji je zbog svojih htijenja da apsolutistički upravlja svojom državom učinio da ga njegovi najbliži napuste, nego je dapače omogućio separatističku politiku određenih plemenskih prvaka, a koja je želja i djelatnost bila stvarnost za čitavo vrijeme ilirske pisane historije. To su Rimljani ne samo iskoristili nego i ozakonili, kao što se može vidjeti iz sadržaja Scodranskog diktata L. Anicija 168. god. pr. n.e.

b. — Plemenska organizacija koja se javlja još u V st. pr. n.e., sa čijim političkim i ekonomskim jačanjem jača i njezin odnos s jedne strane prema svojim podčinjenima a s druge strane prema autonomnim gradovima, počevši od IV st. pr. n.e., još za vladavine Platora, Agrona i Teute, dobiva sve jasnije jedan vid federativnog uređenja, koje će se odraziti i za vrijeme Gencijevog apsolutističkog vladanja. Ovaj federativni elemenat uočava i albanska historiografija.^{249a} U tom prividnom jedinstvu jasno se odražava ne samo politička nego i ekonomska samostalnost „*principium gentis*”. Oni ne samo da su kovali novce, na kojima su utiskivali naziv *bazileus*,²⁵⁰ nego su bili i vojskovođe i značajan faktor na političkom planu.²⁵¹ Zapravo, ako se može govoriti o odnosu ilirskih kraljeva koji su bili više vanjski predstavnici vrhovne vlasti a veoma ograničeni u unutarnjoj, kao što se jasno može vidjeti iz Teutinog odgovora rimskim predstavnicima,²⁵² ukoliko se on ne uzme samo kao diplomatski potez, taj odnos dakle, barem do Gencijeve apsolutističke vladavine, zasnivao se na povjerljivim obavezama. Upravo onakav kakav je bio kod Grka i Makedonaca, čime se jasno odražava helenistički utjecaj. Drugim riječima, taj je odnos odražavao sistem jedne vojno-političke organizacije, zbog čega su ti kraljevi u izvjesnoj mjeri zadržavali farsu narodnog karaktera.²⁵³ Međutim, razdoblje Gencijeve vladavine (180—168. god. pr. n.e.) razlikuje se donekle od vremena njegovih prethodnika, što je i odraz gubitka tih povjerljivih odnosa prema svojim podanicima, plemenskim predstavnicima i kraljevim prijateljima. Ovo se jasno može vidjeti i u njegovoj kraljevskoj titulaturi „*rex Illyriorum*”, što jasno ukazuje da na osnovu posebnog prava sam odlučuje.²⁵⁴

²⁴⁸ Polyb. II 12, 2; Liv. XXXI 45, 10; XXXII 21, 27; XXXIII 3, 10; XXXVII 16, 8; XLII 48, 8; XLIII 23, 6; XLIV 30, 10; XLV 43, 10.

²⁴⁹ Polyb. IV 29, 7; 55, 1—4; V 4, 3; 13, 5; 14, 5; 23, 1—10.

^{249a} H. Ceka—N. Ceka, *L'etat illyrien*. . . , p. 141 s.

²⁵⁰ V. bilj. 82—84.

²⁵¹ Liv. XLIV 31, 9; Cfr. M. Garašanin, Glas CCLX/1, p. 26.

²⁵² V. bilj. 64.

²⁵³ Cfr. C. Schneider, op. cit., II, p. 508.

²⁵⁴ Ibidem.

I upravo zbog toga čini nam se da je M. Garašanin²⁵⁵ s punim pravom okarakterizirao ovu Gencijevu političku tvorevinu kao natplemensku organizaciju. Konačno, na osnovi svega što je rečeno, čini nam se također da je F. Papazoglu s punim pravom konstatirala da je ilirska politička tvorevina, odnosno država, „sklop gradova i većih ili manjih plemenskih zajednica”.²⁵⁶

Na ovakav opći politički razvoj s jedne strane su utjecali blizina i dodir helenističkog svijeta, čiji su recipročni kontakti bili normalna stvar, a s druge strane i sam geografski položaj na kojem su se pružala ilirska plemena. Kada to kažemo onda mislimo na dio primorske oblasti i dio centralnog balkanskog područja. Naime, i pored intenzivnih kontakata sa susjednim mediteranskim zemljama, o čemu jasno govori i arheološki materijal, političke strukture unutrašnjosti ilirskog područja ostale su i nadalje u onim plemenskim okvirima. U prilog ovome govori i Scodranski edikt L. Anicia iz 168. god. pr. n.e., koji je u stvari sankcionirao postojeće stanje i želje plemenskih grupacija.

Nadalje i sama pravno-politička organizacija ovih područja u doba potpune dominacije rimske vlasti ovih područja govori da su domorodačke političke organizacije ostale nedirnutе. One su se u „interpretatio romana” odražavale u *dekurijama*, *civitates*, *konventima*, *municipiumima*, *vici*, *pagi* i drugim formama. Iz svega se ovoga jasno vidi zašto u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka, a i sjevernije od Neretve, nije bilo slične političke organizacije kao što je to kod Taulančana, Dardanaca i Ardiejaca.

Međutim, kriza III st. n.e., koja je zahvatila Rimsko carstvo kao posljedica sukoba između Senata i vojničkog apsolutizma, odnosno između autoriteta i legaliteta, nije mimoišla niti područje Illyricuma. Dioklecijanove reforme, a kasnije i one Konstantina Velikoga učinjene sa ciljem da se sačuva jedinstvo Carstva, ostat će osnova čitavog državnog organizma Carstva sve do njegove propasti.²⁵⁷ Prema Notitia Dignitatum,²⁵⁸ na čelu su prefektura bila dva vojna lica koja su zapovjedala konjicom i pješadijom, tj. „*magistri militum equitum et peditum per Illyricum*”. Civilnu upravu vodili su „*vicarii*”, kojima su u provincijama bili podređeni „*praeses*”. Njih je u Iliriku bilo osam.²⁵⁹ Mjesto dekuriona od Konstantina Velikoga javljaju se „*curiales*”. Sve ove administrativne reforme dokrajčile su samostalnost municipiuma u korist centralne, autokratske i birokratske vlasti, na čijem je čelu bio car a čija se vlast „oslanja ne toliko na zemaljske političke činioce koliko na volju božju”.²⁶⁰

Kako je elemenat socijalno-ekonomskih struktura već donekle obuhvaćen okvirom političkih struktura, ovdje smo izdvojili samo neke od navedenih značajnijih momenata.

²⁵⁵ Cfr. M. Garašanin, Glas CCLX/1, p. 24.

²⁵⁶ v. F. Papazoglu, *Politička organizacija Ilira...*, p. 19.

²⁵⁷ Cfr. G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, pp. 50, 53, 56; Isti: *Privreda i društvo u Vizantijskom carstvu*, p. 8; J. Ferluga, *Uprava Dalmacije*, p. 24.

²⁵⁸ Not. Dignit. Or. III 117—125.

²⁵⁹ Ibidem.

²⁶⁰ Cfr. G. Ostrogorski, *Privreda i društvo...*, p. 7.

U prvome redu zanimljiva je pojava *prospelata* i *duloi-a*. Lingvističke analize pokazale su da je riječ *duloi* neindoevropskog podrijetla i domovina joj je Mala Azija. Osim toga, analiza pitanja ropstva na maloazijskom i mediteranskom području, kao ekonomskog faktora, pokazala je da ono nije igralo neku odlučujuću ulogu i da je u stvari pojam „rob” pravno-političkog karaktera, a nipošto ekonomskog. Na osnovu rezultata do kojih se dolazi analizom pojma *duloi-a*, te socijalne strukture koja se pojavljuje kod Dardanaca, u vremenskom, socijalnom i ekonomskom kontekstu, može se zaključiti da taj elemenat predstavlja *zakupnika*, odnosno „*ukućanina*”, upravo onako kako nam objašnjava Hesychia, kao *ojketai*. Već sama činjenica da o tim *duloi*-ima govori Theopomp, pisac iz IV st. pr. n.e., s jedne strane, i maloazijsko porijeklo te riječi, gdje elemenat ropstva u ekonomskom životu u to vrijeme nije igrao nikakvu ulogu, govori u prilog gore navedenog tumačenja.

Naime, prije rimske okupacije mediteranskog bazena i maloazijskog prostora, tako reći ondje ropstvo, kao ekonomski faktor, i nije postojalo. U Ptolemejevom kraljevstvu slobodno se može reći da je potpuno manjkalo. Gledano kroz prizmu ondašnjeg vremena, robovski elemenat se nalazi samo u gradovima, gdje se bavio raznim zanatima, ali i u rudnicima, kao npr. u Grčkoj u rudnicima Lauriona. Međutim, na selu, gdje sistem poljoprivrede sahtjeva intenzivnu obradu zemlje, što se od roba i ne može očekivati, a čiji je rad nije preporučivao niti od Hesioda²⁶¹ i M.T. Varrona,²⁶² nije postojalo ropstvo. Stanje se mjenja tek nakon rimske okupacije maloazijskih država, što osobito između 171. i 64. god. pr. n.e., kada počinje nasilno porobljavanje i njihovo transportiranje. Već 102. god. pr. n.e. Nikomed III iz Bitinije optužuje rimske zakupnike poreza ovoga područja koji su čitavo muško stanovništvo njegove zemlje odveli u ropstvo. Tit Livije pak, opisujući događaje za 200. god. pr. n.e. i ratne pohode konzula Sulpicija, kaže da se uputio iz Celetria i na prepad zauzeo Pelion, gdje je pored ostale pljačke zarobio mnoštvo i poveo ih sa sobom, a slobodne, nakon otkupa, ostavio zajedno sa jednim jakim garnizonom zbog značajnog položaja koji je imao grad.²⁶³ Jednom rječju, opća konstatacija savremenih naučnih istraživanja jeste da na grčkom Istoku nije bilo ekonomskog privređivanja zasnovanog na robovskom elementu, osobito ne u poljoprivredi.²⁶⁴ Prema tome, iz svega se ovoga jasno može zaključiti: bilo da je riječ o dardanskim *duloi*-ima ili autariatskim *prospelatima* koje identificiraju sa *helotima*, riječ je, smatramo, o širim rodovsko-plemenskim zajednicama, *ukućanima*, odnosno moguće sa karakterom *zakupnika* koji su u vrijeme rata išli zajedno sa vojnim starješinama u boj, a za vrijeme mira su obrađivali zemlju. A što se tiče velikog broja koji nam prenose antički autori, to je odraz nepoznavanja upravo ovih rodovsko-plemenskih političkih, socijalnih i ekonomskih odnosa. S druge strane, emendacija koju daje A. Mósy,²⁶⁵ kada je riječ o *prospelatima*, da se tu misli na Autarijate, a ne na Ardijece, najvjerojatnije je prihvatljiva i opravdana. Naime, Theopompov

²⁶¹ V. bilj. 126.

²⁶² M.T. Varronis, *De re rustica* I, 17.

²⁶³ Liv. XXXI 40, 4.

²⁶⁴ Cfr. C. Schneider, op. cit., II, p. 168.

²⁶⁵ Cfr. A. Mócsy, *Zur Geschichte...*, p. 86.

fragmenat, koji nam prenosi Athenej,²⁶⁶ gdje se Ariaoi, iz čega se smatralo da se odnosi na Ardiaoi u IV st. pr. n.e. prije je riječ o Autarijatima, koji nam se upravo u ovo vrijeme predstavljaju kao veoma jaki.²⁶⁷ Na takav zaključak se dolazi ukoliko se znade i konfiguracija tla Ardiejaca ovoga vremena, dakle IV st. pr. n.e., kada su se prostirali uzduž jadranske obale, gdje poljoprivreda nije bila značajna privredna grana, nego, osim stočarstva, osobito gusarstvo.

Što se pak tiče socijalne strukture, *obaerati* o kojem nas obavještava M.T. Varro²⁶⁸ opravdano je mišljenje koje ih smatra kao zaduženi socijalni sloj koji je svoj dug otplaćivao radeći na njivama zajedno sa članovima obitelji.

U okviru opće koncepcije rimske politike tradicionalne socijalne strukture ilirskih plemena ostale su i nadalje u svojim vlastitim formama, bilo da je riječ o *peregrinima*, *vici*, *pagi*, *civitates*, *dekuriama*, *konventima* i drugim oblicima administrativno-političkih formi. Razlika je samo u formi, tj. u rimskoj interpretaciji, a ne i pravno-političkom i socijalnom sadržaju.

Iako nam ovdje nije bila namjera da vršimo neka komparativna proučavanja, ipak ističemo da su se prema C. Patschu,²⁶⁹ J. Valentiniu²⁷⁰ i nekim drugima mnoge od tih administrativno-juridičkih i socijalnih struktura zadržale u kasnijem plemenskom životu Albanaca. A kako su sve navedene strukture međusobno zavisne, one su i odraz ekonomskih uvjeta i načina privređivanja, i to od stočarstva, poljoprivrede, rudarske djelatnosti, gusarstva, objašnjava i razlog izdiferenciranosti političkih, socijalnih i ekonomskih struktura. Ta je različitost u pojedinim dijelovima ilirskog teritorija tako velika da ih je teško uopćavati. To je i shvatljivo, kada se znade da na takvu šarolikost utječu ne samo geografski položaj i podneblje pojedinih plemenskih aglomeracija nego i mogućnosti utjecaja i kontakata sa stranim svijetom.

Svakako, pojava grada u diferencijaciji ne samo ekonomske nego i političke i socijalne strukture više je nego značajna. Nadalje, i sam sistem kolonizacije, koji je zahvatio grčki svijet još u VIII st. pr. n.e. i nastavio se sve do VI st. pr. n.e., učinio je da se izvrši međunarodna podjela rada i specijalizacija ekonomske djelatnosti. To se odrazilo u kulturi, načinu odjevanja, običajima, i to osobito u većim i značajnim centrima.²⁷¹ Međutim, grčki jezik, a kasnije i latinski, bili su rasprostranjeni samo u većim gradskim centrima, iako je, kako se može zaključiti na osnovi epigrafskog materijala, koegzistirao ravnopravno i jezik domorodačkog elementa. Ali u kraljevskoj sredini govorilo se i grčki, makar u diplomatskom komuniciranju koristio se i prijevod. To je osobito karakteristično za Ilire.²⁷² No i pored toga, zahvaljujući geografskom prostoru na kojem su se prostirala ilirska plemena, zadržale su se za čitavo vrijeme plemenske forme ilirskog društva. Ta različitost formi u materijalnoj i donekle u duhovnoj kulturi je prisutna čak i u prahistorijska vremena, kao

²⁶⁶ Athen. X, 443ab 60.

²⁶⁷ Strab. VII 5, 11.

²⁶⁸ V. bilj. 262.

²⁶⁹ Cfr. C. Patsch, GZM u Sarajevu X/1898, p. 362.

²⁷⁰ Cfr. G. Valentini, *Il diritto della comunità nella tradizione giuridica Albanese*, Firenze 1956; Studi e testi I/1, Tirana 1943, pp. 6—27.

²⁷¹ Cfr. O. Neurath, op. cit., p. 56.

²⁷² Polyb. XXVIII 8, 9; C. Schneider, op. cit., I, p. 344—348.

što nas upoznaju rezultati savremenih arheoloških istraživanja. Imajući ovo u vidu, jasno nam je zašto npr. delmatska, a i druga ilirska plemena u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka, nisu bila organizirana u političkoj formi, kao npr. Ardiejci.

Međutim, i pored toga, mnoge forme političkih, socijalnih i ekonomskih struktura, osobito onih Ilira koji su u neposrednoj blizini areala helenističke kulture, ne mogu se shvatiti bez poznavanja utjecaja mediteranskog svijeta. Kada to kažemo, onda ne mislimo da su određene forme navedenih struktura plod grčko-rimskog svijeta. To su zbog nedostatka adekvatnog materijala, a u prvom redu arheološkog, mislili mnogi naučnici sve do 60-tih godina našeg stoljeća, smatrajući da Iliri nisu bili sposobni za jedan organizirani društveno-politički život. S druge strane, razlog takvom razmišljanju jeste i činjenica što su Ilire uvijek tretirali jedino u okviru i kao jedinstvenu cjelinu grčko-rimskog svijeta. Ali ukoliko jedno društvo nije sposobno da daje, ono je još manje sposobno da apsorbira tuđa kulturna dobra. To je svojstveno samo zatvorenim društvenim cjelinama. Međutim, to nije slučaj sa Ilirima, jer bi inače bili sličeni sa historijske pozornice, kao što se to desilo sa mnogim plemenima i aglomeracijama. A historija je puna takvih primjera. Upravo u toj recipročnosti, koji se faktor jasno vidi u materijalnoj kulturi Ilira koja nam je u drugoj polovici XX st. došla na svjetlost dana, vidi se čitava vitalnost jednog društva, kada u procesu davanja i uzimanja stranih elemenata kulture zadržava svoje i jača svoju individualnost, entitet i etnički identitet. U tom smislu treba shvatiti i utjecaj helenističko-rimskog svijeta. Jedino u tom duhu treba shvatiti političko-pravnu i socijalno-ekonomsku terminologiju helenističko-rimskog svijeta kojom se koriste antički autori kada govore o političkim, socijalnim i ekonomskim strukturama ilirskih plemena.

Što se tiče ekonomskih struktura ilirskog područja u kasnoj antici, one su plod općeg kretanja stanja u kasno Rimsko carstvo, karakterističnog za čitavo to razdoblje.²⁷³

I, na kraju, svijesni smo da je o gore navedenim problemima već podosta raspravljano i da o njima postoji ogromna literatura. Stoga i nijesmo pretendirali da dajemo neka konačna nova rješenja. To je i nemoguće, kada se znade poteškoća samoga problema. Pa ipak, različita mišljenja, prijedlozi i zaključci koji se susreću u navedenoj naučnoj literaturi daju nam za pravo da se i mi ovdje pozabavimo nekima koji su obuhvaćeni u našoj temi. Vjerojatno je da će neki stavovi biti i provokativnoga karaktera, što je normalno, a i potrebno u nauci. Poznato je, naime, da se historija jednog područja, vremena i problema ne piše jednom za uvijek. Međutim, imajući obilnu savremenu naučnu literaturu i koristeći arheološke rezultate koji su u posljednje vrijeme za neke dijelove ilirskog teritorija veoma obilni i zadivljujući, sa određenom metodologijom, o kojoj je naprijed bilo govora, nadamo se da smo bacili djeličak svjetlosti na veoma zamršena, ali i značajna pitanja socijalnih, političkih i ekonomskih struktura ilirskih plemena, o čijoj se etničkoj identifikaciji, i

²⁷³ Cfr. G. Alföldy, *Römische Sozialgeschichte*, p. 165—169; Isti: *Gymnasium*, 83 Jahrgang 1/2, 1976, pp. 20. Pored njega, o tim problemima su pisali mnogi, od kojih se neka djela i nalaze u spisku literature.

pored značajnih rezultata raznih naučnih disciplina, još uvijek raspravlja.²⁷⁴ U tome se jasno vidi i razlog koji proizlazi iz nesporazuma u interpretaciji navedenih problema, a na osnovu postojećih izvora bilo koje prirode, između prahistoričara i historičara, odnosno arheologa i filologa. Međutim, to je i odraz neadekvatnog primjenjivanja pravno-političkih, etno-socijalnih pojmova, svojstveni helenističko-rimskom svijetu, a kojima se antički autori služe u pričanju o političkim, socijalnim i ekonomskim strukturama ilirskih plemena.

I, ukoliko smo uspjeli da barem iznesemo navedene probleme u stanju današnje nauke, iako možda rješenja neće biti u očekivanju, a neki prijedlozi možda su i suviše smioni, ipak se nadamo da je postignut izvjestan uspjeh, a i cilj koji smo sebi bili postavili pri obrađivanju navedenih problema.

K R A T I C E

- CAH — The Cambridge Ancient History. London 1954. (Vol. VII).
 DIADORA — Glasilo Arheološkog muzeja u Zadru.
 GLAS SKA — Glas Srpske kraljevske akademije.
 GLAS SANU — Glas Srpske akademije nauka i umjetnosti.
 GZM — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu.
 GSUFF — Godišnik na Sofijskija Universitet, Filol. fakultet.
 Godišnjak CBI — Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH.
 GLOTTA — Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache.
 Historia — Zeitschrift für Alte Geschichte. Wiesbaden.
 HZ — Historijski zbornik. Povijesno društvo Hrvatske — Zagreb.
 Iliria — Centre de Recherches Archéologique. Académie des Sciences de la R.P. d'Albanie, Tirana.
 JHS — The Journal of Hellenic Studies. London.
 JOAI — Jahreshefte des österreichischen archaologischen Instituts. Wien.
 Monumentet — Instituti i monumenteve të kulturës. Ministria e arsimit dhe e kulturës. Tiranë.
 PL — Patrologiae cursus completens. Series latina, ed. J.P. Migne, Paris 1865.
 PWRE — Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung begonnen vom Georg Wissowa. Stuttgart.
 PZ — Praehistorische Zeitschrift. Herausgegeben von Herbert Jankhun — Vladimir Milošević — Rafaelv. Uslar. Berlin, New York.
 RAD JAZU — Rad Jugoslavenska akademija nauka i umjetnosti. Zagreb.
 Studia Albanica — Institut d'histoire. Institut de Linguistique et de Litterature. Tirana (Od 1973. god. Académie de Sciences de la R.P. d'Albanie).
 VAHD — Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. Split.
 WMBH — Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina. Wien.
 ZFF — Zbornik Filozofskog fakulteta. Beograd.
 Živa Antika — Filozofski fakultet — Seminar za klasičnu filologiju. Skopje.

²⁷⁴ Cfr. A. Benac, Godišnjak CBI XI/9, Sarajevo 1973, pp. 93—108.

ZBIRKE NATPISA

CIL — Corpus inscriptionum latinarum.

Spomenik SKA — Spomenik Srpska kraljevska akademija.

LITERATURA

Alföldy, Géza: *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*. Mit einem Beitrag von A. Mócsy, Budapest 1965.

Alföldy, G.: *Römische Sozialgeschichte*. Wissenschaftliche Paperbacks 8. Sozial und Wirtschaftsgeschichte. Herausgegeben von Hans von Pohl und Frenz Steiner Verlag GmbH., Wiesbaden 1975.

Alföldy, G.: *Die römische Gesellschaft* — Struktur und Eigenart, u: Gymnasium, 83. Jahrgang, Heft 1/2, 1976, pp. 1—25.

Anamali, S. Amantie: *L' Illyrie II*, 1972, 67—148.

Andrea, Zhaneta: *Grmme arkeologjike në tumen ilire të Kuçit të Zi (Korçë)*, u: Buletini arkeologjik, Tiranë 1969, pp. 27—36.

Andrea, Zh.: *Varreza tumulare ilire e Barçit*, Buletini arkeologjik, Tiranë 1971, pp. 31—40.

Basler, Đuro: *Novčić plemena Daorsa*. Prilog ilirskoj numografiji, u: GZM u Sarajevu, n.s. XXVI/1971, pp. 333—336.

Batović, Šime: *Apulska keramika na istočnoj Jadranskoj obali*. Zadarski muzej, Zadar 1972.

Beaumont, R.L.: *Greck influence in the Adriatic Sea Bevore the fourth century B.C.*, u: JHS, vol. LVI/1936, pp. 159—204.

Benac, Aloiz: *O ishrani prahistorijskih stanovnika Bosne i Hercegovine*, u: GZM u Sarajevu, n.s. VI/1951, pp. 271—279.

Benac, A.: *O identifikaciji ilirskog etnosa*, u: Godišnjak, CBI XI/9, Sarajevo 1973, pp. 93—108.

Benac, A.: Recenzija: „A. Stipčević, *Iliri — povijest, život, kultura*, Zagreb 1974“, u: Godišnjak, CBI XII/10, 1974, pp. 264—270.

Bojanovski, Ivo: *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji. Djela*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine knj. XLVII/2, Sarajevo 1974.

Budimir, Milan: *Iliri i Prailir*, u: VAHD LIII/1952, p. 12.

Ceka, N.—Papajani, L.: *Rruga në luginën e Shkumbinit në kohën antike*, u: Monumentet 1/1971, Tiranë, pp. 43—59.

Ceka, H.—Ceka, N.: *Le développement de l'état chez les Illyriens*, u: Les Illyriens e la genese des Albanais. Travaux de la session du 3—4 Mars 1969. Université de Tirana Institut d'histoire et de linguistique. Tirana 1971, pp. 139—146.

Ceka, Hasan: *Questions de numismatique illyrienne*. Université de l'état de Tirana. Institut d'histoire, Tirana 1972.

Chamoux, François: *Grčka Civilizacija*, „Jugoslavija“, Beograd 1967.

Crepajac, Lj.: *Komentar Aristotelovoj „Politici“*, „Kultura“ Beograd 1970, pp. 279—329.

Čović, Borivoje: *Mladi praistorijski period*, u: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, „Veselin Masleša“, Sarajevo 1969, pp. 85—168.

Čremošnik, G.—Sergejevski, D.: *Novitates Musei Sarajevoensis*, Sarajevo 1939.

Dabinović, Antun: *Otkada postoji kmetstvo*, „Matica Hrvatska“, Zagreb 1940.

Dell, H.J.: *The Origin and nature of Illyrian piracy*, u: Historia XVI/1967, pp. 344—358.

Droysen, J.G.H.: *Geschichte des Hellenismus III/2*, Gotha 1878.

Droysen, J.G.H.: *Das dardanische Fürstentum*, u: Kleine Schriften zur alten Geschichte, Bd. I, Leipzig 1893, pp. 87—94.

- Ferluga, Jadran: *Vizantijska uprava u Dalmaciji*. Posebna izdanja SANU CCXCI/1957, Beograd.
- Forcellini, Aegidii: *Totius Latinitatis Lexicon. Opera et Studie*. Aegidi Forcellini seminarii Patavini alumni Lucubraturam et in hac editione novo ordine digestum amplissime auctum atque emendatum adiecto insuper altera quasi parte Onomastico totius Latinitatis cura et studie Doct. Vincentii De vit. olim alumni ac professoris eiusdem seminarii. Tom IV, 1868. Prati.
- Gabričević, Branko: *Dvije ilirske općine s područja Vrlike*, VAHD LV/1953, pp. 103—119.
- Gandeva, Ruska: *Moralische und soziale Charakteristik der West — und Nordbalkanhalbinsel bei Varro und Ovid*, u: Actes du I^e congrès international des études Balkaniques et Sudest Europeennes, vol. II. Sofija 1969, pp. 127—139.
- Garašanin, Milutin: *Ka imenu Singidunuma*, u: ZFF VII-1/1963, pp. 45—53.
- Garašanin, M.: *Istorija Crne Gore I*, Titograd 1967.
- Garašanin, M.: *Praistorija na tlu SR Srbije I—II*, Beograd 1973.
- Garašanin, M.: *Istorijska i arheološka razmatranja o ilirskoj državi*, u: Glas CCLX, SANU. Odeljenje istorijskih nauka, knj. 1, Beograd 1974, pp. 1—28.
- Gerov, Boris: *Proučavanja v' rhu pozemlenite otnošenija v našite zemi prez rimsko vreme (I—III. v.)*, u: GSUFF L/2/1955.
- Hahn, J.G.: *Albanesische Studien I*, Wien. Aus der k.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1853.
- Gitti, A.: *Ricerche della storia illirica*. Sulle origini ed i caratteri della monarchia di Agrone. *Historia* (Milano—Roma), 9/1935, nr. 2, pp. 183—204.
- Gitti, A.: *La politica dei re illiri e la Grecia fino all'intervento romano*. Milano, Tip. „Popolo d'Italia“, 1936.
- Gitti, A.: *Nota a due passi di Polibio* (II 4, 8; II 8, 8) riguardanti i rapporti tra Roma e l'Iliria, u: Atti del IV. Congresso nazionale di Studi romani, vol. I, Roma 1938, pp. 264—271.
- Hammond, N.G.L.: *The Kingdoms in Illyria circa 400—167 B.C.*, u: *Annual of the British School of Athens*, 61/1966, London, pp. 239—253.
- Holleaux, M.: *Les Romains en Illyrie*, u: *Études d'épigraphie et d'histoire grecques*, Paris 1952, vol. IV, pp. 76—114.
- Holleaux, M.: *The Romans in Illyria*, u: CAH vol. VII/1953, chap. XXVI 3, pp. 827—831.
- Islami, S.—Ceka, H.: *Nouvelles donnés sur l'antiquité Illyrienne en Albanie*, u: *Studia albanica* 1/1964, Tirana, pp. 91—138.
- Islami, S.: *Naissance et développement de la vie urbain en Illyrie*, u: *Iliria* II/1972, Tirana, pp. 7—23.
- Islami, S.: *Le monnayage de Skodra*, Lissos et Genthios (Essai d'une révision du problème), u: *Iliria* II/1972, Tirana, pp. 379—405.
- Islami, S.: *L'état illyrien et se guerres contre Rom*, u: *Iliria*, III/1975, Tirana, pp. 5—48.
- Islami, S.: *L'état illyrien, sa place et son role dans le monde méditerranéen*, u: *Iliria* 1/IV, 1976, Tirana, pp. 71—87.
- Jones, A.H.M.: *The Later Roman Empire 284—602*. A Social, economic and administrative I. Survey, Oxford 1964.
- Josifovska, B.: *Dva latinska nadgrobnata natpisa iz Kavgalije-Scupi*, u: *Živa antika* XVI/1966, Skopje, p. 266 ss.
- Jubani, B.: *Varreza tumulare e Çinamakut (Kukës)*, u: *Buletini arkeologjik*, Tiranë 1966, pp. 37—47; *Buletini arkeologjik*, Tiranë 1971, pp. 41—57.
- Jubani, B.: *Traits communs dans les rites d'inhumation chez les Illyriens de la region de l'Albanie*, u: *Les Illyriens et la genese des Albanais...*, pp. 89—99.
- Jubani, B.: *Monnaies illyriennes à l'ethnie de ABIATAN découvertes à Kukës* u: *Studia albanica* 1/IX/1972, Tirana, pp. 69—75.

- Katičić, R.: *Illyrii proprie dicti*, u: Živa antika XIII—XIV/1976, Skopje, pp. 87—97.
- Katičić, R.: *Enheleji*, u: Godišnjak, CBI XIV/13, Sarajevo 1977, pp. 5—82.
- Kilian, K.: *Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria*, u: PZ 50 Bd. 1975, pp. 9—140.
- Korkuti, M.: *L'agglomération préhistorique de Tren*, u: IIe Conférence des études albanologiques, II, Tirana 1970, pp. 335—345.
- Kretschmer, E.: *Beiträge zur Wortgeographie der altgriechischen Dialekte*, u: Glotta XVIII/1930, pp. 74 ss.
- Kurz, K.: *Ilyrské zemědělství předřímském období*, u: Sbornik historický, 16/1968, Praha, pp. 149—171.
- Kunov, H.: *Opšta privredna istorija*. Pregled privrednog razvitka od primitivne skupljačke privrede do visoko razvijenog kapitalizma. II. tom. Privredne forme indiskih Arijača, Italika, Kelta i Germana, „Kultura“, Beograd 1958 (Heinrich Cunow, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. Preveo B. Herman).
- Lahtov, V.: *Problem Trebeniške kulture*, Ohrid 1965.
- Lambertz, M.: *Zur Etymologie von dulos*, u: Glotta, VI/1915, pp. 1—18.
- Lexikon der Antike I—V*. Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH u. Co. KG. München 1975².
- Lévêque, P.: *Le monde hellénistique*, Librairie „Armand Colin“, Paris 1969.
- Lisičar, P.: *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu*. Filozofski fakultet na Univerzitetu — Skopje. Istorisko-filološki odel. Posebni izdanija, knj. 2. Skopje 1951.
- Malevanij, A.M.: *Iz istorii illiričkih plemen v dorimskuju epohu*, u: Vestnik drevnei istorii, IV/1963, p. 151—172.
- Maly, K.: *Plodovi i sjemenje iz predhistoričke sojenice u Donjoj Dolini*, u: GZM BiHa XVI/1904, pp. 165—170.
- Managetta, G.B.: *Plodovi i sjemenje iz sojenice u Ripču*, u: GZM BiHa, VIII/1896, pp. 43—48.
- Marić, Z.: *Daorsi*, u: Godišnjak, CBI X/8, Sarajevo 1973, pp. 109—126.
- Marić, Z.: *Arheološka istraživanja ilirskog grada Daors. a na gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine*, GZM u Sarajevu. Arheologija. n.s., sv. XXX/XXXI, Sarajevo 1975, pp. 5—50.
- Marović, I.: *Iz numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Splitu*, u: Godišnjak CBI XIII/11, Sarajevo 1976, pp. 221—224.
- Marquardt, J.: *Römische Staatsverwaltung*, Bd. I, Leipzig 1881².
- May, J.M.F.: *The Coinage of Damastion and the Lesser Coinages of the Illyro — Paeonian Region*, Oxford University Press, London, Humphrey Milford 1939.
- Miočević, R.D.: *Ilirski vladari u svetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora*, u: HZ XIX—XX/1966—67, Zagreb 1968, pp. 295—310.
- Mirdita, Z.: *Eine Inschrift aus Ulpianum*, u: Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bd. 29, 1978, Bonn, pp. 161—166.
- Mirdita, Z.: *Dardanci i Dardanija u antici*, Zagreb 1972 (Dizertacija u rukopisu).
- Mirdita, Z.: *Intorno al problema dell'ubicazione e della identificazione di alcune agglomerati Dardani nel tempo preromano*, u: Utvrdenja ilirska naselja, međunarodni kolokvij Mostar, 24—26. oktobar 1974, Sarajevo 1975, pp. 201—216.
- Mirković, M.: *Einheimische Bevölkerung und römische Städte in der Provinz Obermösien*, u: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Herausgegeben von Hildegard Temporini und Wolfgang Haase. II/6. Prinzipat. Berlin—New York, 19—77, pp. 811—884.
- Mócsy, A.: *Zur Geschichte der Peregrinen Gemeinden in Pannonien*, u: Historia VI/1957, pp. 488—498.
- Mócsy, A.: *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomanenkrieg*, Budapest 1959.
- Mócsy, A.: *Zur Geschichte Obermösien im hellenistisch-römischen Zeitalter*, u: Actes du I^e. Congres... Sofija 1969, pp. 85—89.

- Mócsy, A.: *Pannonia and Upper Moesia*. A. History of the Middle Danub Provinces of the Roman Empire. London and Boston. Routledge and Kegan Paul, 1974.
- Neurath, O.: *Istorija antičke privrede (Antike Wirtschaftsgeschichte)*, „Kultura“, Beograd 1957. (Prev. V. Majhsner).
- Niese, B.G.: *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chäronea*, vol. II, Gotha 1899.
- Novak, G.: *Kolonizatorsko djelovanje Dionizija Starijega na Jadranu*, u: Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940, pp. 111—128.
- Novak, G.: *Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji*, u: HZ I/1948, Zagreb, pp. 129—152.
- Novak, G.: *Das griechische Element in Dalmatiens Städten*, Carnuntina. Vorträge beim internationalen Kongress der Altertums forschler, Carnuntum 1955, Bd. III Graz—Köln, 1956, pp. 117—125.
- Novak, G.: *Stari Grci na Jadranskom moru*, u: Rad JAZU, knj. 322, 1961, pp. 145—221.
- Ostrogorski, G.: *Istorija Vizantije*, Beograd 1969.
- Ostrogorski, G.: *Privreda i društvo u Vizantijskom carstvu*, Beograd 1969.
- Pallotino, M.: *Etruscologia*, Milano 1973.⁶
- Papazoglu, F.: *Makedonski gradovi u rimsko doba*. Skopje 1957. Posebna izdanja. Živa antika, knj. 1.
- Papazoglu, F.: *O teritoriji ilirskog plemena Ardieja*, u: ZFF VII/1. Spomenica V. Novaka. Beograd 1963, pp. 71—84.
- Papazoglu, F.: *Les origines et la destinée de l'état illyrien: Illyrii proprie dicti*, u: Historia XIV/1965, H. 2, pp. 143—179.
- Papazoglu, F.: *Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti*. Simpozijum o Ilirima u antičko doba održan 10. do 12. maja 1966. god. Posebna izdanja, knj. V. Centar za balkanološka ispitivanja. ANU — BiHa. Sarajevo 1967, pp. 11—31.
- Papazoglu, F.: *Poreklo i razvoj ilirske države*, u: Godišnjak, CBI V/3, Sarajevo 1967, pp. 123—144.
- Papazoglu, F.: *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*. Djela, knj. XXX. Centar za balkanološka ispitivanja knj. 1. ANU — BiHa., Sarajevo 1969.
- Pašalić, E.: *O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini*, u: GZM u Sarajevu, n.s. IX/1954, pp. 47—75.
- Pašalić, E.: *Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere*, u: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine. . . , pp. 171—300.
- Patsch, C.: *Japodi*, u: GZM BiH., X/1898, knj. 2—3, pp. 335—364.
- Patsch, C.: *Archaeologische-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien — Die Japoden*, u: WMBH VI/1899, pp. 154; VII/1900, pp. 23 ss.
- Patsch, C.: *Prilog topografiji i povijesti Županjca — Delminiuma*, u: GZM BiH., XVI/1904, pp. 307—346.
- Patsch, C.: *Trački tragovi na Adriji*, u: GZM XVIII, 1906, pp. 464—467.
- Patsch, C.: *Zbirke rimskih i grčkih starina u B.H. Zemaljskom muzeju*, u: GZM XXVI/1914, p. 73 ss.
- Patsch, C.: *Historische Wanderungen im Karst und an der Adria*. I. Teil. Die Herzogovina einst und jetzt. Wien 1922. (Schriften zur Kunde der Balkanhalbinsel, N. F., Bd. 1.).
- Patsch, C.: *Gjendja ekonomike e Shqipërisë në kohën e kalueme* (Ökonomische und kulturelle Verhältnisse in Albanien in der alten Zeit). Prev. K. Gurakuqi, Tiranë 1925.
- Pink, K.: *Lokale Prägungen aus dem Sinus Rhisonicus*, u: Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940, pp. 527—535.
- Premierstein, v.A.: *Die Anfänge der Provinz Moesien*, u: JOAI I/1898, pp. 146—178.
- Prendi, Fr.: *L'urbanisation de l'Illyrie du Sud à la lumière des données archéologiques (V^e—IIe siècles avant n.e.)*, u: Iliria I/IV, Tirana 1976., pp. 89—100.
- Regling, K.: *Zur griechischen Münzkunde*, u: Zeitschrift für Numismatik, 35, 1925, pp. 255—264.

- Rostovzev, M.M.I.: *Studien zur Geschichte des römischen Kolonates*, u: Archiv für Papyrforschung I, Bd., Leipzig 1910.
- Rostovzev, M.: *Storia economica e sociale dell'Impero Romano* (traduzione di G. Sanna). „La nuova Italia“, Editrice, Firenze, 1973.⁵
- Savigny, F.K.: *Ueber der römischen Kolonat*. Abhandlung der Berliner Akademie, Berlin 1928.
- Schütt, C.: *Untersuchungen zur Geschichte der alten Illyrier*, Breslau 1910.
- Sergejevski, D.: *Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe*, u: GZM u Sarajevu, n.s. XVII/1962, pp. 74—113.
- Suić, M.: *Istočna Jadranska obala u Pseudo-Skilakovu Periplu*, u: Rad JAZU knj. 306/1955, pp. 127—185.
- Suić, M.: *Nekoliko etnoloških podataka o antičkim Ilirima u djelima grčkih i rimskih pisaca*, u: Simpozijum o Ilirima u antičko doba... , p. 99—110.
- Suić, M.: *Antički Grad na Istočnom Jadranu*. Zagreb 1976.
- Stipčević, A.: *Oruda za rad kod Ilira*, u: Diadora II/1960—61, Zadar 1962, pp. 135—177.
- Stipčević, A.: *Iliri*, „Školska knjiga“, Zagreb 1974.
- Schneider, C.: *Kulturgeschichte des Hellenismus*, Bd. I—II, München 1969.
- Valentini, G.: *Il diritto delle communita nella tradizione Giuridica Albanese*, Firenze 1956.
- Vulić, N.: *Oktavijanov ilirski rat (god. 35—33. pre Hr.)*, u: Glas SKA CLV/78, Beograd 1933, pp. 3—86.
- Vulić, N.: *Nešto o rimskoj Dalmaciji*, u: Glas SKA CXIX/1925, 69—96.
- Zaninović: *Ilirsko pleme Delmati*, u: Godišnjak, CBI IV/V/2—3/1966—67, pp. 27—92, 5—101.
- Zippel, G.: *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig 1877.
- Walsler, G.: *Die Ursachen des ersten römisch-illyrischen Krieges*, u: Historia II/1953, 4, pp. 309—318.
- Wilkes, J.J.: *Dalmatia*, London 1966.

Osjećam ugodnu dužnost da se i na ovome mjestu od srca zahvalim Alexander von Humboldt-Stiftung-u, koji mi je dodjeljivanjem dvanaestomjesečne stipendije omogućio boravak u Heidelbergu godine 1976/77, gdje sam imao mogućnosti da obradujem i gore navedene probleme. Isto tako mi je ugodna dužnost da se zahvalim i prof. dr Vladimiru Milošiću, direktoru Instituta für Ur-und Frühgeschichte u Heidelbergu, koji me je svojski primio u spomenutom Institutu. Takođe se zahvaljujem i prof. dr F. Gschnitzeru, direktoru Instituta za Istoriju staroga vijeka u Heidelbergu, s kojim sam se konzultirao oko heleništiko-rimskih pojmova, a koji se susreću i u podacima antičkih autora o Ilirima.

ZEF MIRDITA

POLITICAL, SOCIAL AND ECONOMICAL STRUCTURES OF ILLYRIAN TRIBES IN LIGHT OF DATA OF ANCIENT AUTHORS

Summary

Due to the fact that the data of ancient authors must not be used from chronological aspect horizontally, since it is known, that according to the time they are very indefinite — not even schematically, because we should have in mind the occurrence of regional migration of some tribe, the author approaches to mentioned problems from the new standpoint. Namely, some forms of material culture exceed from certain ethnographic areal into some other one, what is the case of Autorijats in period Reinecke, that is Halstadt CD, which phenomenon is, according to the author, expression of an cultural unity on a wider area. This actually does not prove that Autarijats were settling that entire region. Author points out that in that light the contradictions found in data of ancient authors can be realised.

The second difficulty which is present in use of data of anthic authors in clearing up the mentioned problems, is according to the author, use and application of political,

social, and to some extent also the economical terminology which is characteristic for cited structures of Hellenistic-Roman world. Namely, according to the author, notions like *polis*, *demos*, *populus*, *civitas* in legal-political terminology are only the correlatives for *people*, respectively the *state*, in *geographical meaning*, *relatively the city*, but for the *citizens* also, that is *people's assembly*; then *demos* — *populus* a so meaning the *mob*, *mass of people* and also the *ethnic group* or *group in apolitical sence*. Also the notions like *ethnos*, *gens*, *natio* which are of state — political character can also have the *ethnographic character*. The author thinks, that the cited terminology can not be textually applied also on mentioned structures of Illyrian tribes. It is known that the tribal organization, besides the outside forms of state and politics, was a reality during the entire history of Illyrian tribes.

In addition to this, special difficulty in explanation of mentioned structures of Illyrian tribes, according to the author, is the use of political and legal terminology of XIX century, which is typical for Western Europe and its socio-political phenomena, what does not mean that they are valid for all periods and all areas, and especially not for the Balkans, too.

In the light of the above mentioned, besides the harmony of ethnical of Illyrian territories, but because of difference of political, social and economic forms, the author splits the area of Illyrs in two defined entities: 1. South Illyria, which towards the north stretches to the Neretva River, including here a large part of dardan territory and 2. North of the Neretva River, Northwestern and Central Balkan area.

Due to this the author thinks that *bazileuses*, *reges*, *fyloi* and *dinasti* which are characteristic for the helenistic world, and in light of all that has been told before, represent more the strata of tribal community, council of the old men and representatives of autonomous cities.

Only in that the resistance to the central government can be realised, the union of various powers against that central control (Polyb. IV 29, 7; 55, 1—4; V. 4, 3; 13, 5; 23, 1—10) and separation aspirations of some tribal agglomerations, which the Romans have devisedly used in their policy towards the Illyrs (Liv. XLV 26, 12—15). The kings, in fact, were more the representatives of the external political power, and in the internal politics they were very limited by *fyloi*, *principium gentis* and *dinasta* (Polyb. II 8, 8).

However, legally-political structures of the second Illyrian territory, which has not been in direct contact and influence with the helenistic world, are reflected in „interpretatio rimana“ in forms *decuriae*, *civitates*, *conventa*, *municipia*, *oppida*, *vici*, *pagi* and *others*. Just these forms of legally-political structures, according to the author, clearly indicate that it cannot be talked about some romanization of Illyrian tribes. In late roman period, as the consequence of Diokletian's reforms and the reforms of Constantin the Great, besides the military representatives having the trait „*magistri militum equitum et peditum per Illyricum*“ there also are „*vicarii*“, „*praeses*“ or „*curiales*“ as the representatives of civil political power.

In addition to the mentioned structures, the author discusses the problem of social structures *prospelata* (Athen. VI 271e 101), *duloja* (Athen. VI 272d 103) and *obaerati* (Varro, De re ruatica I 17).

Since the linguistic analysis, on one hand, have shown that the geographical area of genesis of the world *duloj* is Front Asia, and on the other hand the fact, that slavery on this area, before its coming under the Roman control, did not play a deciding role in economic life, and especially not in agriculture, the author concludes that *duloji* are social category, which in time and economic context represent one mercenary, that is one member of the household, just the way it is explained by Hesychia himself, as *oiketai*. Concerning *obaerati*, the author thinks, that social structures which have fallen into debts are here in question. In order to pay the debts off, they were obliged to work together with the members of their families.

Since all these mentioned structures are interdependent, they also maintain the economical conditions of the way of production, such as: cattle breeding, agriculture, mining, piracy and others. This versatile production, according to the author, explains the distinction of political, social and economic structures. That is the reflex of not only the geographical position, but also the possibility of influence and contact with strange world. However, by the author, these relations have had mutual acting.

Concerning the social and economic structures of Illyric space in late antics, according to the author, they are only the fruit of an general occurrence of late Roman Impery which had been characteristic during this entire period.